

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Τμήμα Κοινωνιολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Κοινωνιολογία»

Κατεύθυνση Ελληνική και Ευρωπαϊκή Κοινωνία

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΑΣΤΙΚΑ ΤΟΠΟΣΗΜΑ: ΤΟ ΠΑΛΙΟ ΔΗΜΑΡΧΕΙΟ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΙΑ (1885-1968)

Επιμέλεια: Παναγιώτα Μπελεγρή

ΑΜ:0314Μ003

Τριμελής Επιτροπή

Επιβλέπουσα: Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Μαριάνθη Κοτέα

Μέλη: Καθηγήτρια Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη

Αναπληρωτής Καθηγητής Μιλτιάδης Κήπας

Αθήνα Μάρτιος 2017

PANTEION UNIVERSITY
OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

Department of Sociology

Postgraduate Programme «Sociology»

Study direction «Greek and European Society»

Postgraduate thesis

City Landmarks (Focal points): The old Town Hall of Piraeus (1885-1968)

Authorship: Panagiota Belegri

Registration number student: 0314M003

Supervisor professors Committee

Supervisor professor: Associate Professor Marianthi Kotea

Committee members: Professor Lydia Sapounaki-Drakaki

Associate Professor Miltiadis Kipas

Athens, March 2017

Τα Ρολόγια αποτελούν υπενθύμιση
πως ο χρόνος «ρέει» σαν χείμαρρος
που κυλά ασταμάτητα.....

«- Τι προσπαθείς;

– Να σταματήσω τη στιγμή.

– Μας προσπερνά, δεν ωφελεί.

– Αν φύγεις, φεύγει.

– Δεν μπορώ.

Ο χρόνος φεύγει

Όχι εγώ ...».

Στίχοι του Μάνου Χατζηδάκι

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

σελ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	3
----------------------	----------

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I.Αστικά τοπόσημα - Η δυναμική τους στη συγκρότηση του Δημόσιου Χώρου.....	5
II.Συμμετοχικές διαδικασίες, δημιουργία συλλογικής συνείδησης και μνήμης με επίκεντρο ένα σύμβολο πόλης.....	7

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΟΛΗΣ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΙΑ (1833-1862).

Κεφάλαιο πρώτο: Τα ζητήματα χωρικότητας

1.1 Ο αρχικός πολεοδομικός σχεδιασμός, ο ρόλος του εποικισμού και η ανάγκη ανασχεδιασμού λόγω της ραγδαίας βιομηχανικής και πληθυσμιακής ανάπτυξης- Οι πρώτες αποκλίσεις.....	12
1.2 Η συγκέντρωση των οικονομικών λειτουργιών της πόλης.....	16
1.3 Η ανέγερση του Δημαρχείου και άλλων δημόσιων κτιρίων κατά παρέκκλιση του πολεοδομικού σχεδίου.....	18
1.4 Το «νεόδμητο» κτίριο: Η διαδρομή αναζήτησης της ταυτότητας του και οι πειραματισμοί μέχρι την τελική - εμβληματική του λειτουργία ως Δημαρχείο. Η σημειολογία του Ρολογιού και η «ματαιοδοξία» του εμπνευστή του. Ο συμβολισμός της δημόσιας δωρεάς.....	20

Κεφάλαιο δεύτερο: Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά και οι οικονομικές δραστηριότητες γύρω από το Ρολόι

2.1 Το «πείραμα» του Χρηματιστηρίου- Η «άνευρη» Λέσχη- Η απόφαση-ορόσημο μεταφοράς των υπηρεσιών του Δήμου.....	24
2.2 Κέντρο διερχομένων-Τόπος συνάντησης και ψυχαγωγίας- Εμπορική δραστηριότητα. Η τελική μορφή και οι χρήσεις που το καθιέρωσαν στη συλλογική μνήμη (Ταχυδρομείο- Ιστορικό Καφενείο).....	27
2.3 Σκηνές από την ιστορία-Εκεί που χτυπά ο σφυγμός της πόλης: Αφιξοαναχωρήσεις, πολιτικά-θρησκευτικά δρώμενα, διαδηλώσεις, εθνική υπερηφάνεια, πόλεμος, ξένη κατοχή.....	30

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΣΤΗΝ ΑΥΓΗ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΑΙΩΝΑ: Η ΣΤΑΔΙΑΚΗ ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΗ ΤΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ

Κεφάλαιο τρίτο: Η μεταπολεμική εικόνα της πόλης

3.1 Ο σταδιακός μαρasmus του φέροντος οργανισμού του κτιρίου: Οι συνέπειες του βομβαρδισμού και της πολυετούς φθοράς.....	33
3.2 Οι νέες ανάγκες του οικιστικού περιβάλλοντος και η συγκρουσιακή απόφαση για την κατεδάφισή του.....	35
3.3 Οι αντιδράσεις των παραγωγικών φορέων και των συλλογικοτήτων του Πειραιά για το άδοξο τέλος- Οι διαφωνίες των ανθρώπων του πνεύματος – Ο ρόλος του τύπου της εποχής και οι σημερινές αναφορές.....	38
3.4 Η πολιτική διάσταση της αντιπαράθεσης-Η πρόσφατη προεκλογική ρητορική.....	40

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	42
--------------------------	-----------

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ.....	43
---------------------------------	-----------

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	51
--------------------------------	-----------

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία έχει σαν σημείο αναφοράς το παλιό Ρολόι του Πειραιά, ένα τεχνητό δημιούργημα, που σήμερα δεν υπάρχει ίχνος να το θυμίζει, στέκει όμως στην ίδια θέση της συλλογικής μνήμης των κατοίκων της πόλης. Στο χώρο το παρελθόν εμφανίζεται όχι μόνο με υλική υπόσταση, αλλά κατεξοχήν ως δράση. Το παρατηρούμε να συμβαίνει μέσω της μνήμης, κοινής ή ατομικής, καθιστώντας το χώρο επίδικο αντικείμενο αναμετρήσεων της κοινωνικής ζωής. Έτσι, στη διαχείριση του χώρου και του χρόνου, διαρκώς αναδύονται όχι μόνο στρατηγικές δικαιολόγησης του παρόντος αλλά και σχέσεις ανάμεσα στα περασμένα και τα τωρινά. Τα σύμβολα των πόλεων, αστικά τοπόσημα ή πολεόσημα, αποτελούν το διάυλο επικοινωνίας του παρελθόντος με το παρόν. Καθώς ο τόπος και ο χώρος δράσης του ατόμου μεταβάλλονται διαρκώς και δημιουργούνται νέα πλέγματα σχέσεων, αναδύονται κάποια σταθερά σημεία, που σηματοδοτούν και αποκαθιστούν τη διαχρονική διάσταση των ανθρώπινων σχηματισμών. Τα πιο χαρακτηριστικά σύμβολα αυτής της διάρκειας είναι τα μνημεία, που συμπυκνώνουν έναν αφηγηματικό χώρο, αποτελούμενο από τον «έμμεσο» λόγο της Ιστορίας και τον «άμεσο» λόγο της μνήμης.¹ Εκφράζουν στιγμές της Ιστορίας, αποτελούν τεκμήριά της και νοηματοδοτούν το συγκεκριμένο χώρο και χρόνο² ενώ ταυτόχρονα γεφυρώνουν την αίσθηση του χάσματος του παρελθόντος με το παρόν. Αποτελούν έναν από τους μνημονικούς τρόπους που μας βοηθούν να ανακατασκευάσουμε το παρελθόν και να σφυρηλατήσουμε τη μνήμη. Αλλά και η προσπάθεια του κοινωνικού σώματος να δώσει διάρκεια και να ποδηγετήσει τη συλλογική μνήμη ,αντανακλάται επίσης στα μνημεία, αποτελώντας τα τελευταία τεκμήρια της ιστορίας. Το Δημαρχείο του Πειραιά, γνωστότερο ως Ρολόι, λόγω του εμβληματικού ρολογιού που είχε τοποθετηθεί στην κορυφή του-αποτέλεσε το σύμβολο πόλης που έδωσε δυναμική στο χώρο επί μακρόν. Με ένα ξεχωριστό τρόπο μυθοποίησε την αίγλη που του προσέδωσαν κατά την κατασκευή του, κυρίως όμως η δυναμική έκφανση της καθημερινότητας που εκτυλίχθηκε γύρω από αυτό, το ισχυροποίησαν σε τέτοιο βαθμό, ώστε να αναδύει εν τέλει τη δική του δυναμική και να προσδιορίζει εν πολλοίς και επί μακρόν τη ζωή πέριξ του μεγαλύτερου λιμένα της χώρας.

¹Νικόλαος-Ιων Τερζόγλου, *Ιστορία-Μνήμη-Μνημείο στο Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, επιμέλεια Σταύρος Σταυρίδης, Αθήνα 2006, σελ 272

² Jacques Le Goff, *Ιστορία και μνήμη*, Αθήνα 1998, σελίδα 9

ABSTRACT

This paper has as reference point the old town Clock of Piraeus, an artificial creation, while today there is no trace to remind, but standing in the same position of the collective memory of the city residents. In space, the past appears not only with physical substance, but primarily as action. We see this happening through the memory, collective or individual, making the place object in question competitions of social life. Thus, at the space and time management, constantly emerging not only strategies justifying the presence, but also relations between the past and the current. Symbols of cities, landmarks or focal points, constitute the channel of communication between the past and the present. As the place and the person's action space are constantly changing and created new relationship complexes, some fixed points emerge marking and restore the timeless dimension of human formations. The most distinctive symbols of this duration are monuments, which condense the narrative space consisting of indirect speech of history and the direct speech of memory. Monuments, express points of history, are evidence of history and give meaning to a particular place and time, while simultaneously bridging the gap between the past and the present. They are one of the memory places that help us reconstruct the past and forge memory. But the effort of the social body to give duration and lead the collective memory is also reflected in the monuments, consisting said previously presumption of history. The Old Town Hall of Piraeus, Known as Clock, -because of emblematic clock that was placed on the top of the building-, became the city symbol that gave momentum to the area for a long time. In a unique way mythologized the glamor received during construction, but mainly the dynamic aspects of everyday life that unfolded around this, strengthened to such an extent, that emits its own momentum and determines broadly and long term the life around the largest port of the country.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ι. Αστικά τοπόσημα - Η δυναμική τους στη συγκρότηση του Δημόσιου Χώρου

Ως τοπόσημο ορίζεται ένα αντικείμενο στο χώρο, το οποίο χαρακτηρίζει ένα συγκεκριμένο τόπο και μέσω αυτού ο άνθρωπος έχει στιγματίσει την περιοχή δράσης του και έχει εκφράσει τις βαθύτερες πνευματικές ή καλλιτεχνικές ανησυχίες του. Τα τοπόσημα είναι αυτό ακριβώς που λέει το όνομά τους: σημεία αναφοράς στο χώρο. Συχνά χαρακτηρίζονται κτήρια που έχουν συνδεθεί στενά με τη συλλογική μνήμη. Άλλοτε είναι χώροι που έχουν αποκτήσει συμβολική σημασία για την τοπική κοινωνία. Πολλά τοπόσημα δεν είναι μνημεία, υπό την έννοια ότι φτιάχτηκαν για να εξυπηρετήσουν ευρύτερες ανάγκες ως δημόσια κτήρια, ναοί, κατοικίες, εργοστάσια κλπ. Όμως με το πέρασμα του χρόνου, συνδέθηκαν με τις καθημερινές εμπειρίες των ανθρώπων και έγιναν πια σημεία συλλογικής αναφοράς. Με αυτόν τον τρόπο, πέρα από το να μας προσανατολίζουν στο χώρο, διευκολύνουν την επικοινωνία και τη συνέχεια μεταξύ των γενεών.

Αλλά και η έννοια του μνημείου παίρνει διαφορετικές διαστάσεις ανάλογα την κατηγορία που υπόκειται. Η συνήθης αντίληψη που επικρατεί για το μνημείο είναι ότι πρόκειται για ένα μεμονωμένο κτήριο ή ερείπιο του μακρινού παρελθόντος που έχει διασωθεί και διατηρηθεί. Στον ίδιο όμως ορισμό, με διαφορετική συνιστώσα, εντάσσεται και ένα οικοδόμημα το οποίο δεν αποτελούσε εξ' αρχής μνημείο αλλά μετατράπηκε σε τέτοιο, δηλαδή μνημειοποιήθηκε. Και αυτό για αρχαιολογικούς, αρχιτεκτονικούς ή ιστορικούς λόγους. Δηλαδή είτε γιατί αποτελεί σημαντικό δείγμα αρχαίου πολιτισμού, είτε δείγμα συγκεκριμένης αρχιτεκτονικής περιόδου, είτε γιατί στέγαζε σημαντικά γεγονότα.

Τα διακριτά σημεία αναφοράς μιας πόλης, δηλαδή τα κάθε λογής φυσικά και ανθρωπογενή τοπόσημά της, είναι τα στοιχεία εκείνα, που στο σύνολό τους διαμορφώνουν το αστικό τοπίο. Προσδιορίζουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του. Αναδεικνύουν τη μοναδικότητα της ταυτότητάς του. Εντέλει καθορίζουν, σε πολύ μεγάλο βαθμό, τη θελκτικότητά του. Ταυτόχρονα, ως βασικά σημεία αναφοράς είναι άμεσα και άρρηκτα συνδεδεμένα με τη ζωή της πόλης, τους ανθρώπους που τη βιώνουν, την ιστορία της, τις ατομικές και συλλογικές μνήμες και την εξέλιξή της στο χώρο και στο χρόνο. Αυτό είναι παρατηρήσιμο και στις

σύγχρονες μεγαλουπόλεις και ιδιαίτερα εκείνες, όπως η Αθήνα, που έχουν αναπτυχθεί και επεκταθεί άναρχα, με περιορισμένο ή ατελή πολεοδομικό σχεδιασμό και ασαφή ή ανύπαρκτη αρχιτεκτονική φυσιογνωμία. Οι αρχαιολογικοί χώροι για παράδειγμα, τα μνημεία και τα μουσεία που συνδέονται άμεσα και έμμεσα με αυτούς, αποτελούν τα κατεξοχήν τοπόσημα της πόλης, όπου το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον, το ιστορικό παρελθόν και το ζωντανό κοινωνικό παρόν συναντώνται και συνδιαλέγονται. Κάθε σχεδόν πόλη έχει ένα τουλάχιστον κύριο σημείο αναφοράς, ένα ευρύτερα αναγνωρίσιμο τοπόσημο. Στην Αθήνα η Ακρόπολη, στη Θεσσαλονίκη ο Λευκός Πύργος, στη Ρώμη το Κολοσσαίο, στο Παρίσι ο Πύργος του Άιφελ. Εκτός όμως από τα κεντρικά τοπόσημα στο χώρο της πόλης εντοπίζονται και αυτά, που από άποψη παρατηρησιμότητας, τοποθετούνται σε μικρότερης εμβέλειας διαβάθμιση και χαρακτηρίζονται ως περιφερικά. Σε αυτά συγκαταλέγονται ψηλά κτίρια, μείζονες οδικοί κόμβοι και γέφυρες, συνοικιακά τοπόσημα όπως πλατείες και εκκλησίες, ακόμα και ένα κατάστημα ή ερειπωμένο κτίριο. Τα παραπάνω μπορούν να λάβουν το χαρακτήρα τοποσήμου, με μικρότερη φυσικά αναγνωρισιμότητα και δυναμική. Στην τελευταία κατηγορία –όχι από άποψη σημασίας- αναφέρονται τα τοπόσημα που έχουν τοποθετηθεί με αποκλειστικό σκοπό την επικυριαρχία του χώρου και αυτά δεν είναι άλλα από τα αγάλματα. Στην περίπτωση τους ο εγκέφαλός δεν αξιοποιεί την τυχαιότητα των αστικών χαρακτηριστικών που εντυπώνονται στη μνήμη ως σημεία αναφοράς, αλλά τα αποτυπώνει γιατί έχουν δημιουργηθεί με σκοπό να ξεχωρίζουν. Αυτό συνεπάγεται ότι, άσχετα αν ανταποκρίνονται στα αισθητικά ερεθίσματα ενός τυχαίου περαστικού ή όχι, ανασύρονται και προβάλλονται στο υποσυνείδητο, κάθε φορά που η μνήμη ανατρέχει σε μια στοχευμένη περιοχή. Αυτό συμβαίνει τόσο φυσικά, σε βαθμό που με το πέρασμα του χρόνου και την επανάληψη της εικόνας ή της μνήμης, γίνονται αργά ή γρήγορα μέρος της ταυτότητας του χώρου. Τόσο πολύ μάλιστα, που πολλές φορές παραβλέπουμε το χαρακτήρα τους και τα αντιλαμβανόμαστε σα να ήταν ανέκαθεν εκεί, λειτουργώντας και ως σημεία προσανατολισμού.

Φυσικά αλλά όχι αυταπόδεικτα, ο χώρος δε νοείται χωρίς το πλέγμα των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων που τον πλαισιώνουν. « Η ανάλυση του αστικού σχεδιασμού πρέπει να αρχίζει με την απόρριψη , ακόμη και της πιθανότητας, απομόνωσης μιας περιοχής δραστηριοτήτων και στη συνέχεια της ανάλυσης αυτής της περιοχής έξω από το σύνολο του κοινωνικού / ιστορικού πλαισίου μέσα στο οποίο λαμβάνει χώρα. Γιατί , εάν η

ανάλυση δεν περιλαμβάνει την κοινωνική ολότητα, τότε τα αποτελέσματα θα είναι παραμορφωτικά και τα συμπεράσματά μας χωρίς κύρος. [] «Ο αστικός σχεδιασμός είναι πάνω από όλα μια κοινωνική δραστηριότητα. Ακόμη και κάποιος που ονειρεύεται μια ουτοπική πόλη προϋποθέτει την ύπαρξη μιας ομάδας ανθρώπων που με συλλογικό τρόπο συνάπτει κοινωνικές σχέσεις. Συνεπώς η μελέτη του αστικού σχεδιασμού πρέπει να εστιάζει το αναλυτικό της μέρος στην κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων που ο σχεδιασμός στηρίζει, αλλάζει ή δημιουργεί», Shoukry T. Roweis, (Γεωργούλης, 1995, σελ. 256 -57).

Επιχειρώντας σε αυτό το σημείο να αποσαφηνίσουμε την έννοια του δημοσίου χώρου διαπιστώνουμε ότι όρος «δημόσιος χώρος» έχει λάβει πολλές ερμηνείες από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα και πάντα σε συνάρτηση με το ευρύτερο κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό και ιστορικό πλαίσιο: έχει οριστεί ως ο χώρος όπου ασκείται πολιτική δράση (αρχαία ελληνική πόλις, Η. Arendt), ως ο χώρος όπου εκτός από την συμμετοχή στα κοινά μπορούν να αναπτυχθούν συλλογικότητες και να δημιουργηθεί ένα κριτικό κοινό που ελέγχει την κρατική εξουσία (J. Habermas), ως ο χώρος όπου ελέγχεται και διοικείται από το κράτος κ.ά (Benhabib³, 1998). Σε οποιαδήποτε αναλυτική θεώρηση κι αν εστιάσουμε, καθίσταται σαφές ότι στη συγκρότηση του δημοσίου χώρου παρεμβάλλεται ένα κυρίαρχο χαρακτηριστικό, στην περίπτωση μας, όπως θα δούμε παρακάτω, ένα εμβληματικό τοπόσημο.

II. Συμμετοχικές διαδικασίες, δημιουργία συλλογικής συνείδησης και μνήμης με επίκεντρο ένα σύμβολο πόλης

Για να λάβει όμως ένα χωρικό περιβάλλον το χαρακτήρα του δημοσίου χώρου, προϋπόθεση αποτελούν οι συμμετοχικές διαδικασίες στη συγκρότησή του και το βουλευτικό στοιχείο. Δε συγκροτείται τυχαία ο δημόσιος χώρος, αφού πάντα εξυπηρετεί μια κοινή στοχοθεσία των κοινωνιών του, είτε αναφερόμαστε στο κράτος, είτε σε συλλογικότητες. Σε αυτή τη διαδικασία, καίριας σημασίας ρόλο διαδραματίζει η ύπαρξη συλλογικής συνείδησης και μνήμης των κοινωνικών ομάδων, που «εργάζονται» προς αυτή την κατεύθυνση.

³BENHABIB S. 1998, “*Models of Public Space: Hannah Arendt, the Liberal Tradition and Jürgen Habermas*”, στο Landes J. *Feminism, the public and the private*, Oxford University Press, σελ. 65-99

Ο πρώτος που εισήγαγε την έννοια της συλλογικής μνήμης ήταν ο Maurice Halbwachs στη δεκαετία του '20, στο βιβλίο του *Collective Memory*, βασιζόμενος στην κοινωνική διάστασή της. Ο Halbwachs υποστήριζε ότι η ατομική μνήμη δεν μπορεί να υπάρξει εκτός κοινωνικού πλαισίου, θεωρώντας την παράγωγο των συλλογικών μνημών κάθε κοινωνικής ομάδας. Ένας προφανής ορισμός της συλλογικής μνήμης είναι το πλήθος των αναμνήσεων που κατέχει ένα κοινωνικό σύνολο σχετικά με παρελθοντικά γεγονότα που αφορούσαν ή αφορούν μικρές ή μεγάλες ομάδες ή και όλο το κοινωνικό σύνολο. Ο Halbwachs επιχείρησε να διαχωρίσει τη συλλογική από την ατομική μνήμη, και αυτό γιατί η δεύτερη αποτελεί πολύ πιο υποκειμενικό παράγοντα, συνυφασμένη πάντα με την παράμετρο του συναισθήματος. Παρότι η συλλογική μνήμη αποτελεί το σύνολο όλων των ατομικών μνημών, αυτή εν τέλει αναφέρεται σε μνήμες που αφορούν ιστορικά γεγονότα και όχι προσωπικά βιώματα. Και η ατομική μνήμη, δεν είναι ωστόσο απόλυτα διαχωρισμένη από την κοινωνική, μιας και το άτομο διαμορφώνει τη μνήμη του μέσα από τις κοινωνικές ομάδες στις οποίες ανήκει. «Το μυαλό ανακατασκευάζει τις μνήμες, κάτω από την πίεση της κοινωνίας», εξηγεί ο Halbwachs⁴. Έτσι μπορούμε να μιλήσουμε για μια ανατροφοδότηση μεταξύ ατομικής και συλλογικής μνήμης που συνιστά τη διαμόρφωση και των δύο. Το άτομο θυμάται μέσα από την προοπτική της ομάδας, και η μνήμη της ομάδας δημιουργείται μέσα από επιμέρους ατομικές ενθυμήσεις.

Υιοθετώντας την άποψη «επικυριαρχίας» της συλλογικής έναντι της ατομικής μνήμης, εύλογα παρατηρείται ότι η συλλογική μνήμη ξεδιπλώνεται μέσα σε ένα χωρικό πλαίσιο ή και επηρεάζεται άμεσα, επ'αφορμή ενός ισχυρού τοπικού συμβόλου ή της απουσίας αυτού.

Η αλληλεξάρτηση μνήμης και χώρου όμως, είναι μια σχεδόν αυτονόητη συνθήκη που η καταγωγή της χάνεται στα βάθη των αιώνων. Αναγνωρισμένη ιδιαίτερα από την κλασσική γραμματεία⁵, η συνθήκη αυτή στάθηκε το θεμέλιο της τεχνικής της απομνημόνευσης (*ars memorativa*) και της βαθύτερης γνώσης των κειμένων.

⁴ Halbwachs Mayrice, 1992, *On Collective Memory*, Chicago and London: The University of Chicago Press, σελ 51

⁵ Βλ. σχετικό σχολιασμό σε αναφορά με τη λυρική ποίηση από τη Φοίβη Γιαννίση, «*Το κτίσμα, ο λόγος, και η μνήμη*», στο 'Όριον. Τιμητικός Τόμος στον Καθηγητή Δ. Α. Φατούρο (τεύχος Α), επιμ. Γ. Ζ. Ζαφειρόπουλος, Α.Π.Θ., Πολυτεχνική Σχολή, Τμ. Αρχιτεκτόνων, Επιστημονική. Επετηρίδα, τόμ. ΙΕ, 1998, σ. 167-170

Υπ' αυτό το πρίσμα η διαπίστωση του Halbwachs ότι «τυχόν αλλαγές στον αστικό ιστό, όπως η κατεδάφιση ενός σπιτιού, αναπόφευκτα επιδρούν στις συνήθειες μερικών ανθρώπων προκαλώντας τους σύγχυση και σκοτούρα», υπήρξε εύλογη, αντικατοπτρίζοντας τη δυναμική του χωρικού συμβόλου πάνω στις καθημερινές συνήθειες των ανθρώπων. Ο Halbwachs στην έρευνα του για τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης, λαμβάνει υπόψη του τα άτομα, τις ομάδες και την κοινωνία και τα αρθρώνει όχι μόνο σε χρονικές και γλωσσικές, αλλά και σε χωρικές δυναμικές. Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης, λοιπόν, έχουν μία χωρική διάσταση, την οποία βρίσκουμε στους τόπους και τους τομείς, όπου το άτομο εξελίσσεται και δρα. Η οργάνωση των χώρων αυτών χαρακτηρίζεται από τις αξίες, τις επιθυμίες και τις προτιμήσεις που απορρέουν από τα κοινωνικά συστήματα στα οποία συμμετέχουν. Αυτό συμβαίνει διότι, όταν το άτομο διεισδύει σε ένα χώρο, τον προσαρμόζει στην εικόνα του, ενώ ταυτόχρονα υποκλίνεται στα υλικά πράγματα που του ανθίστανται⁶. Οι χωρικές εικόνες διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη συλλογική μνήμη, συγκροτούν το κύριο συνθετικό των σημείων αναφοράς, θέτουν σε κίνηση τις εμπειρίες της κοινωνικής ζωής. Ο υλικός κόσμος μπορεί να χρησιμεύσει ως στήριγμα της μνήμης εφόσον διατηρεί τις ενθυμήσεις της ομάδας και λειτουργεί ως διαμεσολαβητής των σχέσεων που αναπτύσσουν τα άτομα μεταξύ τους. Όπως επισημαίνουν οι Brown και Middleton: «Όταν ο Halbwachs γράφει ότι η συλλογική μνήμη εντοπίζεται στο χώρο δεν εννοεί ακριβώς ότι υπάρχει μία σχέση μεταξύ συνείδησης του χώρου και του περιεχομένου της μνήμης. Συναγορεύει υπέρ κάποιου πράγματος που είναι πιο εύρωστο. Η συλλογική μνήμη δεν είναι εφικτή παρά μόνο όταν οι κοινωνικές σχέσεις επιβραδύνονται και αποκρυσταλλώνονται γύρω από τα αντικείμενα.»⁷ Όλα τα τεχνητά δημιουργήματα που μας περιβάλλουν (κτίρια, δρόμοι, κατοικίες) με τα οποία βρισκόμαστε σε άμεση και καθημερινή επαφή, συνθέτουν την παγιωμένη κοινωνία του χώρου μας. Οικοδομούμε ένα χωρικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κλεινόμαστε, το προστατεύουμε και μας προστατεύει, μας καθοδηγεί, μας υπαγορεύει τις στάσεις και τις συμπεριφορές μας. Σε αυτή τη διαδικασία δε συμμετέχει το απομονωμένο άτομο, όπως ήδη επισημάναμε, αλλά το άτομο ως μέλος μιας ομάδας. Η ίδια η ομάδα είναι αυτή που υφίσταται την επιρροή της υλικής φύσης και την επηρεάζει με τη σειρά της διασφαλίζοντας

⁶ M Halbwachs, 1950, *The collective memory, space and the collective memory*, σελ. 2

⁷ Brown και Middleton, 2008, *La memoire et l' espace dans le travaux de Maurice Halbwachs*, σελ. 165, όπως αναγράφεται στο βιβλίο Κοινωνική μνήμη- Κοινωνική λήθη, Άννα. Μαντόγλου, Αθήνα, 2010, σελ. 133

μια σταθερότητα. Οι χωρικές εικόνες διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη συλλογική μνήμη, συγκροτούν το κύριο συνθετικό των σημείων αναφοράς, θέτουν σε κίνηση τις εμπειρίες της ζωής. Όταν μία ανθρώπινη ομάδα ζει για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα σε ένα συγκεκριμένο μέρος, το προσαρμόζει στα ήθη και τα έθιμά της, στις κινήσεις, στη ίδια τη δράση της. Όλα ρυθμίζονται στη βάση των υλικών εικόνων που τις αναπαριστούν τα εξωτερικά αντικείμενα. Η συλλογική μνήμη στηρίζεται σε αυτές τις χωρικές εικόνες και επηρεάζει τις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των μελών της. Ο χώρος μαρτυρά την κοινωνική εγγραφή των υποκειμένων και εκφράζει μια σταθερή πανοπλία, οριοθετημένη και συνεχή, που είναι το αποτέλεσμα της αντανάκλασης του παρελθόντος στην ομάδα⁸. Ο χώρος είναι προσωποποιημένος, φέρει τα αποτυπώματα της ταυτότητάς της και αποτελεί μία υλική κληρονομιά κοινών ενθυμήσεων. Δίνει την αίσθηση της σταθερότητας, ενώνει τα άτομα με το παρελθόν τους, αναπαριστά μία συμβολική σύνδεση που ενώνει την ομάδα με την ιστορία της.

Οποιαδήποτε μετατροπή του χώρου ή αμφισβήτησή από εξωτερικούς παράγοντες αποτελεί απειλή για την ταυτότητα της ομάδας. Οι μετασχηματισμοί, σταδιακοί ή βίαιοι, επιφέρουν αλλαγές στη σχέση της με το χώρο και τον τόπο, έτσι που ούτε η ομάδα παραμένει η ίδια ούτε το υλικό περιβάλλον, ούτε και η συλλογική μνήμη. Οι πόλεις βέβαια δεν παραμένουν στατικές στο ρου της ιστορίας. Συχνά, γίνονται στόχοι επιδρομών, κατακτητών που τις λεηλατούν, τις καταστρέφουν και δεν αφήνουν παρά συντρίμια, απομεινάρια που δεν αναγνωρίζονται ούτε από τους παλιούς κατοίκους τους. Ό,τι οικοδόμησε μία ομάδα κάποια άλλη μπορεί να το αλλοτριώσει. Ο περιβάλλον υλικός κόσμος συνδέεται με την οντότητα της ομάδας. Οποιαδήποτε παρέμβαση δημιουργεί αβεβαιότητα, την αναστατώνει, μπορεί και να την αποσυνθέσει, να τη διαλύσει. Οι κάτοικοι μίας πόλης σχηματίζουν μία κοινωνία από το γεγονός ότι συγκεντρώνονται στην ίδια χωρική περιοχή. Όταν ομάδες με διαφοροποιημένα συμφέροντα προσπαθούν να συνδέσουν την ταυτότητά τους με τον ίδιο χώρο, δημιουργούνται διομαδικές συγκρούσεις που συχνά καταλήγουν σε πολέμους, με αποτέλεσμα την αποκοπή της ηττημένης ομάδας από το χώρο, κατ'επέκταση την αδυναμία της να δημιουργήσει ξανά το ίδιο περιβάλλον με τις ίδιες συνιστώσες.

⁸ Άννα Μαντόγλου, *Μνήμες*, Αθήνα, 2005, σελ. 92

Από όσα εκτέθηκαν παραπάνω μπορούμε να παρατηρήσουμε πως η «ανάγνωση» του τοπίου ολόγυρά μας δεν είναι ποτέ «αθώα». Τόσο το φυσικό όσο και το πολιτιστικό γίνεσθαι μέσα στο χώρο φιλτράρονται από αφηγήσεις και συλλογικές μνήμες για να αποκτήσουν χρώμα, ήχο και νόημα. Υπάρχει ένας πλούτος αναγνώσεων του τοπίου και τοποθετημένων γνώσεων ανάλογα με τον παρατηρητή, τον χρήστη και τον αφηγητή. Ο καθένας ανάλογα με τις διαφορετικές τοποθετήσεις για την κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα ωθείται σε διαφορετικές αναγνώσεις του τοπίου, αφού ο χώρος προσλαμβάνεται διηθημένος από τα ίδια τα βιώματα, τις προθέσεις, τους στόχους και τις φιλοδοξίες του παρατηρητή. Ο J. Wylie αναφέρει χαρακτηριστικά: «το τοπίο δεν είναι μόνο κάτι που βλέπουμε, αλλά και ένας τρόπος που βλέπουμε τα πράγματα, ένας συγκεκριμένος τρόπος να παρατηρούμε και να αποτυπώνουμε τον κόσμο γύρω μας. Τα τοπία δεν είναι μόνο τι βλέπουμε, αλλά πώς βλέπουμε..... Το πώς βλέπουμε είναι ένα πολιτισμικό ζήτημα, βλέπουμε τον κόσμο από συγκεκριμένες πολιτισμικές σκοπιές, αυτές με τις οποίες έχουμε κοινωνικοποιηθεί και μορφωθεί...»⁹

⁹ J. Wylie, 2007, *Landscape-key ideas in geography*, σελ. 7

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΟΛΗΣ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΙΑ (1833-1862).

Κεφάλαιο πρώτο: Τα ζητήματα χωρικότητας

1.1 Ο αρχικός πολεοδομικός σχεδιασμός, ο ρόλος του εποικισμού και η ανάγκη ανασχεδιασμού λόγω της ραγδαίας βιομηχανικής και πληθυσμιακής ανάπτυξης- Οι πρώτες αποκλίσεις

Στη συγκεκριμένη εργασία παρουσιάζεται η δυναμική ενός τοποσήμου που συμπίπτει χρονικά με μια νέα περίοδο για την πόλη που το δημιούργησε, δηλαδή τον Πειραιά. Αναφερόμαστε ουσιαστικά σε μια εποχή ορόσημο, αυτή που ακολούθησε την απελευθέρωση της Ελλάδας από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η σύσταση του Δήμου Πειραιά συμπίπτει με την επίσημη μεταφορά της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους από το Ναύπλιο στην Αθήνα το 1834¹⁰. Η εξέλιξη αυτή σηματοδοτεί την «ανάδυση» της πόλης στο προσκήνιο ύστερα από μακράιωνη απουσία. Αποτελεί δικαιολογημένη διαπίστωση πως η περιοχή του Πειραιά επί των κλασσικών χρόνων και ιδιαίτερα επί Θεμιστοκλέους, σηματοδότησε την έναρξη της θαλασσοκρατορίας των Αθηνών και μετά τα Μηδικά εξελίχθηκε ταχύτατα σε πολεμικό Ναύσταθμο και μεγάλο εμπορικό κέντρο¹¹. Επελέγη μάλιστα από τον Περικλή ως το επίνειο της αθηναϊκής πόλης –κράτους χάριν και του υποδειγματικού πολεοδομικού του σχεδιασμού κατά το ιπποδάμειο σύστημα, μια πολεοδομική μελέτη που αποτέλεσε πρότυπο για όλες τις πόλεις της κλασσικής εποχής με γειτονιές, αγορά και αποχετευτικά συστήματα¹². Με την πάροδο όμως του χρόνου και τους πολέμους¹³ υπέστη τόσες καταστροφές που εκτός από την σταδιακή του μαράζωση, έφτασε σε σημείο να χάσει ακόμα και το όνομά του και να καλείται επί αιώνες από ναυτικούς και περιηγητές Πόρτο Λεόνε¹⁴ ή Πόρτο Δράκο. Η

¹⁰ « Η καθέδρα υμών μετατίθεται κατά την α Δεκεμβρίου τ.ε εκ Ναυπλίου εις Αθήνας» και η πόλις Αθήναι θέλει επονομάζεσθαι απ εκείνης της ημέρας βασιλική καθέδρα και πρωτεύουσα» ΒΔ 28.09.1834

¹¹ Ιωάννης Αλεξ. Μελετόπουλος, 1969, *Η δημιουργία του Πειραιά και το πρώτο σχέδιο της πόλης*, Εφημερίδα ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ Φύλλο 15, σελ 5

¹² Βασιλάκης Ν., *Ένταξη και Οργάνωση της Αρχαίας Αγοράς στις πόλεις της Νότιας και Κεντρικής Ελλάδας*, Πανεπιστήμιο Κρήτης 2002

¹³ Ιωάννης Αλεξ. Μελετόπουλος ο.π σελ 14

¹⁴ Στο ίδιο σελ 17

ονομασία αυτή αποδόθηκε εξαιτίας ενός Μαρμάρινου Λέοντα με υπερφυσικό μέγεθος που βρίσκονταν στο μυχό του λιμανιού, ή κατά άλλους μελετητές έμπροσθεν της σημερινής εκκλησίας του Αγίου Σπυρίδωνα¹⁵. Προς επίρρωση της διαπίστωσης για τη μακραίωνη εγκατάλειψη της πόλης, συνηγορούν και οι συγκεχυμένες πληροφορίες για την εποχή που φιλοτεχνήθηκε το Λιοντάρι. Η ταυτότητα του τοποθετείται ανάμεσα στην Ελληνιστική εποχή, τα Ρωμαϊκά χρόνια , ακόμα και την περίοδο της Φραγκοκρατίας, με τους ερευνητές να μην έχουν κατορθώσει να αποκρυπτογραφήσουν τη χαραγμένη επιγραφή του. Το συγκεκριμένο δημιούργημα σώζεται έχοντας καταλήξει ως τρόπαιο στο Ναύσταθμο της Βενετίας, από το ναύαρχο Φραγκίσκο Μοροζίνη, μετά την ανεπιτυχή εκστρατεία στην Αττική¹⁶ και παραμένει εκεί έως σήμερα, όπως και πλειάδα σημαντικών έργων που βρίσκονται εκτός της ελληνικής επικράτειας. Ο Πειραιάς βέβαια στο πέρασμα των αιώνων, δεν ήταν εντελώς έρημος. Υπάρχουν αρκετές αναφορές για κατοικίες περίξ του Λιμένα, τοπωνύμια περιοχών, καθώς και δημοσιεύσεις για σύνταξη συμβολαίων επί Τουρκοκρατίας και μέχρι την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης¹⁷. Αποτελεί όμως αναντίρρητο γεγονός πως αναφορές για καλλιεργούμενες εκτάσεις, μικρός αριθμός κατοικιών και ελάχιστα Δημόσια κτίρια (Τελωνείο-Δογάνα), δε στοιχειοθετούν μια πόλη σε πλήρη συγκρότηση και λειτουργία.¹⁸

Η ιστορία του νεότερου Πειραιά αρχίζει να λαμβάνει νέες διαστάσεις από το 1829 και εξής. Το έτος αυτό εγκαθίστανται στην πόλη οι πέντε πρώτοι νέοι κάτοικοι ύστερα από μακραίωνη περίοδο ερήμωσης της ευρύτερης περιοχής. Από το 1830 έως το 1834 ο αριθμός των πρώτων οικιστών διευρύνεται και εμπλουτίζεται από πολλές περιοχές του ελεύθερου, υπόδουλου και απόδημου ελληνισμού¹⁹, με τους Υδραίους και του Χιώτες να κρατούν την αριθμητική υπεροχή. Το γεγονός αυτό εδράζεται από πολλούς ιστορικούς²⁰ και από τη δικαιολογημένη προσδοκία επανίδρυσης των κατεστραμμένων περιοχών απ' όπου οι έποικοι προέρχονταν, ανεξάρτητα αν η επιθυμία τους αυτή δεν ευοδώθηκε πλήρως με τη δημιουργία

¹⁵ Πάνος Λώζος, , *Ο Πειραιεύς του άλλοτε* ,1987, σελ 6

¹⁶ Ιωάννης Αλεξ. Μελετόπουλος, 1969, ο.π σελ 18

¹⁷ Στο ίδιο σελ 21

¹⁸ Βλ. Γιάννη Ε. Χατζημανωλάκη: *Οι Δήμαρχοι του νεότερου Πειραιά*, Πειραιάς, 1999

¹⁹ Στο ίδιο

²⁰ Μαριάνθη Γ. Κοτέα , *Η Βιομηχανική Ζώνη του Πειραιά 1860-1900*, Αθήνα,1997, σελ 21

ξεχωριστών Δήμων από τους συνοικισμούς τους. Αντί της Νέας Χίου επικράτησε η έγκριση σχηματισμού ενιαίου Δήμου Πειραιώς, απόφαση που υλοποιήθηκε με την ορκωμοσία στις 23 Δεκ 1835 των πρώτων Δημοτικών αρχόντων του²¹. Άσχετα όμως από τη γενεσιουργό αίτια της μετοίκησης των πληθυσμιακών ομάδων, η προοπτική της ανάπτυξης του Πειραιά βρέθηκε στο προσκήνιο από τους κρατικούς παράγοντες με την ουσιαστική εκχώρηση γης (εθνικών γαιών), υπό την προϋπόθεση βέβαια ανέγερσης κατοικιών. Αναφερόμαστε ουσιαστικά σε μια μελετημένη πολιτική απόφαση. Η κρατική εξουσία διέβλεψε νωρίς την αναπτυξιακή προοπτική του Πειραιά και μέσω κινήτρων έγινε προσπάθεια προσέλκυσης νέου ανθρώπινου δυναμικού. Ταυτόχρονα, απετράπη η συγκέντρωση καθ' ολοκληρίαν των εθνικών γαιών στα χέρια ολιγαρχιών και ενισχύθηκε ο θεσμός της μικρής ιδιοκτησίας.

Υπ' αυτήν την προοπτική, δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαία ή ευκαιριακή η ανάθεση εκπόνησης του «σχεδίου της πόλεως» στους αρχιτέκτονες του πολεοδομικού σχεδίου της Αθήνας, Σταμάτη Κλεάνθη και Εδουάρδου Σάουμπερτ. Πράγματι, οι δύο αρχιτέκτονες ολοκλήρωσαν τη σύνταξη του πολεοδομικού σχεδίου του Πειραιά το 1834, αυτό δε τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε από τον Βαυαρό Leo von Klenze, σύμβουλο του Βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου, πατέρα του Όθωνα. Το πολεοδομικό σχέδιο, το οποίο στερούνταν αρχικά τυπικής νομιμοποίησης λόγω μη δημοσίευσής του και ανέδυσσε σειρά προβλημάτων, όπως θα δούμε παρακάτω, σε συνδυασμό με τον εποικισμό, δημιούργησαν τη νεότερη πόλη του Πειραιά. Η αρχική του χάραξη που δεν σώζεται αυτούσια,²² συντάχθηκε με την προοπτική διαχωρισμού της πόλης σε δύο τμήματα το βορειοδυτικό και το νοτιοανατολικό με την προϋπόθεση επιχωμάτωσης και οικοπεδοποίησης του λιμένος Αλών (σημερινή ακτή Τσελέπη), δράση που τελικά εγκαταλείφθηκε.²³ Το αρχικό σχέδιο προέβλεπε πολλούς κοινόχρηστους χώρους, διατήρηση των ερειπίων της αρχαίας πόλης και χαρακτηρίζεται από πολλούς μελετητές πολύ αρτιότερο των Αθηνών²⁴. Περιλάμβανε ευρείες οδούς, πολλές πλατείες, δενδροφυτεύσεις και πρόβλεψη ανέγερσης δημόσιων και δημοτικών καταστημάτων όπως το Τελωνείο, το Λοιμοκαθαστήριο, το Θέατρο, το Δημαρχείο, το

²¹ Στο ίδιο σελ 28

²² Η ιχνογράφηση έγινε από τον Φερδινάνδο Αλντενχόβεν, λιθογραφήθηκε από τον Α. Φόρεστ και τυπώθηκε το 1837 στη Βασιλική λιθογραφία Ιστορικό Αρχείο Πειραιά δωρεά Ι. Αλ. Μελετόπουλου

²³ Μαριάνθη Γ. Κοτέα ,ο.π, σελ 33

²⁴ Βλ. Ι. Αλ.Μελετόπουλο, Γιάννη Χατζημανωλάκη κα

Χρηματιστήριο κα. Οι καθυστερήσεις όμως στην ομαλή και εντός των χρονικών ορίων που καθόριζαν τα σχετικά διατάγματα²⁵, ολοκλήρωση του εποικισμού με την ανέγερση οικοδομών, σε συνδυασμό με την αυξανόμενη πληθυσμιακή εισροή και τη δημιουργία του νέου εμπορικού και ναυτιλιακού κέντρου, αναπόδραστα οδήγησαν στην ανάγκη ανασχεδιασμού και επέκτασης της πόλης. Μπορεί από μερίδα μελετητών²⁶ να καταγράφονται σοβαρές αντιρρήσεις για την επιλογή της τροποποίησης του αρχικού σχεδίου πόλης και μάλιστα όχι μόνο μία φορά, στην χρονική όμως περίοδο που εξετάζουμε, ένα σημείο καθίσταται σαφές. Το γεγονός ότι, σε μια αναδυόμενη κοινωνία ύστερα από μακραίωνη εγκατάλειψη και πλείστα οικονομικά οργανωτικά και θεσμικά ελλείμματα, επιβάλλεται να γίνονται και κάποιοι πειραματισμοί. Αυτή την άποψη ενισχύει και το γεγονός ότι οι αρχιτέκτονες αρχικά δεν μπορούσαν να προβλέψουν τα νέα δεδομένα της πόλης και την πληθυσμιακή έκρηξη που ακολούθησε τις επόμενες δεκαετίες. Από τη άλλη πλευρά ούτε η χρηματοδότηση και η τεχνογνωσία ήταν τέτοια, ώστε να λειτουργεί επικουρικά στην υλοποίηση ενός ολοκληρωμένου και λειτουργικού σχεδιασμού μιας νεωτερικής πόλης.

Αξίζει σε αυτό το σημείο να επισημάνουμε ενδεικτικά ότι το μεταναστευτικό ρεύμα στον Πειραιά τα χρόνια που ακολούθησαν συνεχίστηκε αδιάκοπα. Ενώ αρχικά συστάθηκε ως Δήμος Γ΄ Τάξεως, με προβλεπόμενο πληθυσμό 300-2000 κατοίκων, σύμφωνα με τα καθοριζόμενα στο ΒΔ. της 27.12.1833 «περί συστάσεως των Δήμων», ήταν αμφίβολος κατά την αρχική του σύσταση ο ελάχιστος αριθμός των 300 κατοίκων²⁷. Μέσα όμως σε λίγα χρόνια (1841), ανακηρύχθηκε Δήμος Β΄ τάξεως και μετέπειτα Α΄, με ανερχόμενο πληθυσμό 10.937 κατοίκων το 1870²⁸. Η ραγδαία αυτή πληθυσμιακή αύξηση σε συνδυασμό με τη χωροθέτηση των πρώτων βιοτεχνικών εγκαταστάσεων, δικαιολογεί εν μέρει και τις μετέπειτα τροποποιήσεις του σχεδίου πόλεως. Δεν έλειψαν ακόμη και διενέξεις ανάμεσα στις πολυπληθέστερες ομάδες (Χιώτες και Υδραίους), τόσο για τη διανομή των εθνικών γαιών, όσο και για τη οριοθέτηση των συνοικισμών. Απ το σχέδιο πόλης συνάγεται ότι στο χιακό τομέα συγκεντρώνονται οι περισσότερες κεντρικές οικονομικές λειτουργίες της πόλης²⁹.

²⁵ Βλ. ενδεικτικά Β.Δ 2/14 Δεκ 1834 «περί των κατά τον Πειραιά ιδιωτικών οικοδομών»

²⁶ Ι. Αλ. Μελετόπουλος

²⁷ Βλ. Γιάννη Ε. Χατζημανωλάκη ο.π

²⁸ Πάνος Λώζος, ο.π σελ 15

²⁹ Σταματίνα Μαλικούτη, «Πειραιάς 1834-1912», Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2004

1.2 Η συγκέντρωση των οικονομικών λειτουργιών της πόλης

Το χωρικό πεδίο αναφοράς μας εντοπίζεται κυρίως στη χιακή συνοικία, μιας και ο παλμός της πόλης τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια, δείχνει να χτυπά εκεί. Από τις πρώτες δεκαετίες, η επέκταση των εμπορικών λειτουργιών είναι κυρίαρχη στον ιστό της πόλης. Βέβαια οι προβλεπόμενες από το πρώτο πολεοδομικό σχέδιο αστικές λειτουργίες αναθεωρούνται περιστασιακά. Μόλις το 1864 με την επέκταση του βορειοδυτικού τμήματος της πόλης, θεσμοθετείται για πρώτη φορά συγκεκριμένη χρήση γης- αυτή που προορίζονταν για βιομηχανική δραστηριότητα-. Παρότι οι κατοικίες υπερτερούν αριθμητικά, τομείς της πόλης αμιγούς κατοικίας δεν διακρίνονται συστηματικά μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1860. Η οικοδομική δραστηριότητα ήταν περιορισμένη και οι ανάγκες καλύπτονταν αρχικά με πρόχειρες κατασκευές, που δεν συγκροτούσαν μια τυπική γειτονιά. Η έναρξη όμως της εμπορικής δραστηριότητας αρχίζει δειλά δειλά να καταγράφεται και μάλιστα να χρηματοδοτεί σε ύστερο χρόνο την οικοδομική άνθιση. Από την αποδελτίωση των φορολογικών καταλόγων οικοδομών των ετών 1837,1841,1851 και 1862 και με κριτήριο τη διάκριση των χώρων σε κατηγορίες χρήσης, προκύπτει ότι ο αριθμός των εμπορικών καταστημάτων, των χώρων αποθήκευσης εμπορευμάτων και των βιοτεχνικών εργαστηρίων είναι σημαντικός και έβαινε αυξητικά³⁰.

Όπως είναι επόμενο, μεγαλύτερη συγκέντρωση των εμπορικών δραστηριοτήτων και πύκνωση του εμπορίου παρατηρείται στα τμήματα που έχουν άμεση επικοινωνία με το λιμάνι και στις οδούς που οδηγούν στην έξοδο της πόλης προς Αθήνα. Η μετέπειτα κατασκευή του Σιδηροδρόμου Πειραιώς- Αθηνών (1869) διαμορφώνει νέο πόλο έλξης για τα καταστήματα και τις αποθήκες, ενώ η αύξηση των βιομηχανικών δραστηριοτήτων στη δεκαετία του 1860, έχει σαν επακόλουθο και τη δημιουργία πρατηρίων των εργοστασίων στην ευρύτερη περιοχή αναφοράς μας.

Η θέση όμως της Δημοτικής Αγοράς ήταν αυτή που διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο για την πύκνωση των εμπορικών λειτουργιών της πόλης σε γειτονική ακτίνα. Η πρώτη Δημοτική Αγορά συστάθηκε προσωρινά το 1836 στην Πλατεία Καραϊσκάκη με την τοποθέτηση παραπηγμάτων, κατασκευή που δεν κάλυπτε με επάρκεια τις ανάγκες της πόλης. Λειτουργήσε όμως για πολλά χρόνια, ακόμη και παράλληλα με την επίσημη Δημοτική

³⁰ Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιά: Κατάλογοι Φόρου Οικοδομών ετών 1837,1841,1851 και 1862

Αγορά. Η ιδέα της οικοδόμησης μιας Δημοτικής Αγοράς συζητιέται από τα πρώτα χρόνια της ανασύστασης της πόλης του Πειραιά, αλλά αρχίζει να λαμβάνει "σάρκα και οστά" τη δεκαετία του 1850-1860. Ο δημοτικός μηχανικός Θ. Ηπίτης παρουσιάζει στις 14 Μαρτίου του 1860 τα πρώτα σχέδια - τα οποία δέχονται πολύπλευρη κριτική-. Εν τέλει, η πρόταση του μηχανικού της πόλης, Ταγματάρχη Ι. Τριγγέτα γίνεται δεκτή στις 8 Νοεμβρίου του 1861. Η αρχική πρόταση του Τριγγέτα περιλάμβανε ένα κτίριο ορθογώνιας κάτοψης, διαστάσεων 94,90 μέτρων επί 27,80 μέτρων, προσπελάσιμο από τρεις εισόδους, με τέσσερις τομείς μικρών καταστημάτων (αρτοποιεία και οπωροπωλεία, κρεοπωλεία, ιχθυοπωλεία και λαχανοπωλεία). Στην νότια όψη του κτιρίου προβλέπονταν πιο ευρύχωρα καταστήματα, αποθήκες αλλά και ακάλυπτοι χώροι. Το συγκρότημα πλαισιωνόταν από δυο κρήνες και ένα παράπηγμα για τον αγορανομικό υπεύθυνο. Παρ' όλες τις ενστάσεις των εμπόρων της εποχής που χαρακτήριζαν το κτίριο "φυλακή", το σχέδιο αυτό εφαρμόστηκε στις βασικές του γραμμές, αν και αρκετά πιο απλουστευμένο και ο θεμέλιος λίθος τέθηκε στις 18 Μαρτίου του 1862. Ως προς την χρηματοδότηση του έργου, ο Δήμος Πειραιώς διαπραγματεύτηκε δάνειο ύψους 110.000 δραχμών από την Εθνική Τράπεζα, υποθηκεύοντας το εν λόγω οικόπεδο αλλά και το ακίνητο του Δημαρχείου της πόλης. Τα καταστήματα διατάχθηκαν απολύτως συμμετρικά ως προς τους δυο κάθετους άξονες του συγκροτήματος και αρχικά κατασκευάστηκαν δυο μονάχα είσοδοι-στοές. Εκτός από τις προαναφερόμενες κατηγορίες καταστημάτων τροφίμων, στο σχέδιο συμπεριλήφθηκαν και εγκαταστάσεις για άλλα καταστήματα ποικίλου εμπορίου και υπηρεσιών, όπως λ.χ. καφενεία, κουρεία, φανοποιεία, καταστήματα ψιλικών κ.α. Την περίοδο 1862-1863 ολοκληρώθηκε η κατασκευή και έλαβαν χώρα αρκετά συμπληρωματικά έργα, ενώ ολοκληρώθηκε το αποχετευτικό δίκτυο της Αγοράς, διαμορφώθηκαν τα πεζοδρόμια, λιθοστρώθηκαν οι πάροδοι και ξεκίνησε η κατασκευή του μεγάλου στεγάστρου στην παραλιακή πλευρά. Το 1864 αποπερατώνεται η κατασκευή του στεγάστρου αλλά και της κρήνης που βρισκόταν στο αίθριο στο κέντρο του κτιρίου. Το 1875 ανοίχθηκαν θύρες ανατολικά και δυτικά ενώ το 1881 πλακοστρώθηκαν με τετράγωνες μαρμαρίνες πλάκες όλοι οι κοινόχρηστοι χώροι της Αγοράς.

Όπως προαναφέραμε, η Κεντρική Δημοτική Αγορά δεν ήταν ούτε η μόνη που λειτούργησε, ούτε η απόλυτη γενεσιουργός αιτία συγκέντρωσης των οικονομικών λειτουργιών της πόλης. Πριν χτιστεί αλλά και αργότερα, λειτουργούσε η προσωρινή Αγορά στην Πλατεία Καραϊσκάκη, όπως επίσης και στην Υδραϊκή συνοικία από το 1868, αλλά και νωρίτερα το

1842, είχε συζητηθεί το αίτημα των κατοίκων της χιακής συνοικίας για την ανέγερση πτέρυγας Αγοράς μπροστά από το ναό του Αγίου Σπυρίδωνα, πρόταση που τελικά απορρίφθηκε. Οι δραστηριότητες όμως αυτές σηματοδοτούν την αυξανόμενη εμπορική κίνηση στο χώρο. Αυτό που τελικά συνάγεται είναι πως στην περιοχή ενδιαφέροντος μας συγκροτείται, έστω και αποσπασματικά, το εμπορικό κέντρο της πόλης. Η εικόνα συμπληρώνεται από πλανόδιους πωλητές κατά μήκος της Ακτής Ποσειδώνος μέχρι το 1857 - οπότε και μεταφέρονται στην περιοχή της πλατείας Θεμιστοκλέους-, περιφερόμενοι με άμαξες και υποζύγια εποχιακά³¹, διακρίνοντας πια μια ευρύτερη εμπορική κίνηση, με πολλές συνιστώσες και αντιπροσώπους. Αντιλαμβανόμαστε επομένως ποιο είναι το σημείο που η πόλη εμφανίζει τη μεγαλύτερη ζωτικότητα.

1.3 Η ανέγερση του Δημαρχείου και άλλων δημόσιων κτιρίων κατά παρέκκλιση του πολεοδομικού σχεδίου

Από τη σύντομη αναφορά μας στις τροποποιήσεις του πολεοδομικού σχεδίου των Κλεάνθη- Shaubert -Klenze, έχουν ήδη επισημανθεί παρεκκλίσεις από τον αρχικό σχεδιασμό σε ορισμένα Δημόσια κτίρια, σε διαφορετικές μάλιστα περιόδους. Αυτό όπως προείπαμε, δικαιολογείτο κυρίως λόγω των νέων συνθηκών- χωροταξικών και οικιστικών-, που αναδύονταν στην επιφάνεια από τη γένεση του Δήμου Πειραιά μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Στο αρχικό σχέδιο³², ως θέση για το Δημαρχείο, προβλέπονταν ο χώρος στο ΒΑ τμήμα της Πλατείας Θεμιστοκλέους. Η διαδρομή όμως μέχρι την τελική χωροθέτησή του παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η ιστορική πορεία του Δημαρχιακού Μεγάρου καταγράφεται πολυτάραχη τις πρώτες δεκαετίες μετά την επίσημη ίδρυση του Δήμου στις 23 Δεκεμβρίου 1835. Ο πρώτος Δήμαρχος της πόλης Κυριάκος Σερφιώτης, άσκησε τα καθήκοντα του χωρίς Δημαρχείο. Προσωρινό κατάλυμα προκρίθηκε η οικία του πρώτου προέδρου του Δημοτικού Συμβουλίου Εμμανουήλ Δεικτάκη, που βρίσκονταν στη δυτική πλευρά της Πλατείας Καραϊσκάκη. Το 1837 η έδρα της δημοτικής Αρχής μεταφέρθηκε στην κατοικία του Γ. Σκούφου και αργότερα σε αυτή του Σ. Αντωνιάδη. Το 1841 και εν όψει της

³¹ Σταματίνα Μαλικούτη, *Λειτουργική συγκρότηση και αρχιτεκτονική εξέλιξη του ιστορικού κέντρου του Πειραιά 1835-1912*, Αθήνα, 1999

³² Βλ. Παράρτημα, χάρτης

αύξησης του αριθμού των μελών του Δημαρχιακού Συμβουλίου, ενοικιάσθηκε η οικία του Δημάρχου Πέτρου Σκυλίτση- Ομηρίδη για τη στέγαση των δημοτικών υπηρεσιών, οι οποίες το 1847 μεταφέρθηκαν σε μία από τις κατοικίες του Δ. Κρητικού στην Πλατεία Θεμιστοκλέους. Το πρώτο Δημαρχείο του Πειραιά θεμελιώνεται στις 16 Ιουνίου 1858, στη συμβολή των οδών Λυκούργου και Δημοσθένους επί Δημαρχίας Λουκά Ράλλη³³ και αποπερατώνεται ύστερα από μια περίοδο δυσχερειών και καθυστερήσεων στις 26 Σεπτεμβρίου 1859. Το διώροφο αυτό κτίριο στέγασε τις δημοτικές υπηρεσίες μέχρι το 1885, χρονολογία που μεταφέρθηκαν στο εμβληματικό κτίριο του Χρηματιστηρίου, γνωστότερου ως Ρολογιού.

Κατά τον αρχικό πολεοδομικό σχεδιασμό, θέση για Θέατρο προβλέπονταν εκεί που τελικά χτίστηκε το κτίριο που προορίζονταν για Χρηματιστήριο της πόλης. Με τη διαμόρφωση του Τινάνειου Κήπου το 1855, αναιρείται και η θέση του θεάτρου χωρίς να ορίζεται νέα. Πολύ αργότερα (1895) το εμβληματικό Δημοτικό Θέατρο Πειραιά εγκαινιάσθηκε μπροστά στην Πλατεία Κοραή, αντικατοπτρίζοντας και αυτό την ευελιξία των Δημοτικών αρχόντων για ανασχεδιασμό της θέσης των Δημόσιων κτιρίων. Αποφάσεις που λαμβάνονταν ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες και τα οικονομικά δεδομένα, που επηρέαζαν άμεσα τις όποιες αναπροσαρμογές των σχεδίων.

Ανατρέχοντας όμως και στο εγγύτερο παρελθόν, με το Βασιλικό Διάταγμα της 29 Δεκεμβρίου 1836, τα θερινά ανάκτορα του Όθωνα, που προβλέπονταν στο αρχικό σχέδιο και οι κήποι στο βορειοανατολικό τμήμα της πόλης καταργούνται, με το αιτιολογικό ότι δεν ανήκουν στους άμεσους στόχους και τις πραγματικές δυνατότητες της κυβέρνησης³⁴. Το πλήθος των ιδιωτικών εκτάσεων στην περιοχή αύξανε το κόστος των αποζημιώσεων σε απαγορευτικά ύψη για το κρατικό ταμείο. Στη θέση των ανακτόρων σχηματίζεται η μετέπειτα Πλατεία Ιπποδαμείας. Παρατηρούμε κατ' ουσίαν σε αρκετό αριθμό περιπτώσεων μια σχετική ευελιξία στην εφαρμογή του πολεοδομικού σχεδιασμού, αν και δεν έλειψαν προβλήματα με αγωγές πολιτών που θίγονταν από τις τροποποιήσεις. Επικαλούνταν μάλιστα την έλλειψη τυπικής νομιμοποίησης του αρχικού σχεδίου καθώς και των μετέπειτα τροποποιήσεών του. Σε γενικές γραμμές ωστόσο οι αποκλίσεις δεν ήταν τέτοιες ώστε να αλλάζουν άρδην τη φυσιογνωμία της περιοχής και τη χρήση γης.

³³ Βλ. Γιάννη Ε. Χατζημανωλάκη ο.π

³⁴ Σταματίνα Μαλικούτη, «Πειραιάς 1834-1912», ο.π

1.4 Το «νεόδμητο» κτίριο: Η διαδρομή αναζήτησης της ταυτότητας του και οι πειραματισμοί μέχρι την τελική - εμβληματική του λειτουργία ως Δημαρχείο. Η σημειολογία του Ρολογιού και η «ματαιοδοξία» του εμπνευστή του. Ο συμβολισμός της δημόσιας δωρεάς

Μέσα στις ευρύτερες πολεοδομικές αναπροσαρμογές που περιγράψαμε, τμήμα της Πλατείας Θεμιστοκλέους (νότια), παραχωρείται για την ανέγερση ενός τοπικού Χρηματιστηρίου Εμπορευμάτων. Το Νοέμβριου του 1868 το Δ.Σ εγκρίνει τη σύναψη τοκοχρεωλυτικού δανείου 100.000 δραχμών με την έκδοση 200 ομολογίων των 500 δραχμών που καλύφθηκε από ιδιώτες, για την ανέγερση του κτιρίου. Τα σχέδια συντάσσει ο δημοτικός μηχανικός Αντισυνταγματάρχης Γεράσιμος Μεταξάς, ενώ την κατασκευή του αναλαμβάνει, κατόπιν μειοδοτικού διαγωνισμού ο εργολάβος Παναγιώτης Κύπριος.³⁵ Η απόφαση αυτή όμως, όπως και πλειάδα άλλων παρεμβάσεων στο νέο αστικό ιστό, επέφερε αντιδράσεις. Ο πρώην Δήμαρχος Λουκάς Ράλλης και ο Δημοτικός σύμβουλος Γ. Αναστασόπουλος θα αντιδράσουν με προσφυγή στο Νομάρχη, ζητώντας την ακύρωση της απόφασης με το αιτιολογικό ότι περιορίζονταν σημαντικά η θέα των σπιτιών τους προς το λιμάνι, κατ' επέκταση μειώνονταν η εμπορική αξία των ακινήτων τους.

Η δημιουργία του εσωτερικού διακόσμου στο κτίριο που είχε κυβοειδές σχήμα, ανατίθεται στον «κοσμηματογράφο» Κ. Πρινόπουλο. Τα σχέδια του κτιρίου δυστυχώς δεν σώζονται, πλην ενός ατελούς σχήματος που τηρείται στο αρχείο του κτηματολογικού γραφείου Πειραιά, χωρίς να δίνει ικανές πληροφορίες για τον αρχιτεκτονικό του σχεδιασμό. Μαρτυρίες και το υπάρχον φωτογραφικό υλικό καταδεικνύουν ένα νεοκλασικό κτίριο, όπου εκτός της εμβληματικής εξωτερικής σχεδίασης, εσωτερικά διέθετε πλούσιο και φροντισμένο διάκοσμο με στοιχεία όπως δοκούς, ροζέτες, κιονόκρανα και φατνώματα. Στο ισόγειο κυριαρχούσε μια μεγάλη αίθουσα και ο διάδρομος της εισόδου, ενώ περιμετρικά οργανώνονται οι χώροι που προορίζονταν για καταστήματα. Ένα μαρμάρينو κλιμακοστάσιο και δύο μικρές κυκλικές ξύλινες σκάλες οδηγούσαν στον πρώτο όροφο, όπου συναντάται επίσης μια ευρύχωρη αίθουσα, μαγειρείο, μπουφές και χώροι γραφείων. Η πρόσβαση στο υπερώο πραγματοποιούνταν από ένα κυκλικό κλιμακοστάσιο που οδηγούσε σε ένα σφαιριστήριο και δωμάτια. Τέλος σημειώνονται χώροι υγιεινής σε όλα τα επίπεδα, καθώς

³⁵ Ελένη Αναγνωστοπούλου-Ευαγγελία Μπαφούνη, *Νεοκλασικά δημοτικά κτίρια τον Πειραιά: Δημοτικό Θέατρο, Παλαιό Ταχυδρομείο, Ρολόι*, 2009, Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιά

και πρόσβαση στον πυργίσκο του μετέπειτα τοποθετηθέντος ρολογιού. Η βάση, οι ορθοστάτες και τα κατώφλια των θυρών, τα επίκρανα των παραστάδων, η κορωνίδα και ο πολυγωνικός εξώστης ήταν κατασκευασμένα από μάρμαρο. Οι ελαιοχρωματισμοί αναφέρονται σε λευκό χρώμα και ώχρα για τις θύρες των καταστημάτων, ενώ η διακόσμηση στο ισόγειο κινούνταν σε πιο λιτές γραμμές, σε σχέση με αυτή του λοιπού κτιρίου. Τον Ιούνιο του 1874 ο πάνω όροφος ενοικιάζεται στην Εμπορική Λέσχη και στις 9 Φεβρουαρίου του 1875 εγκαινιάζεται στο χώρο της Λέσχης το Χρηματιστήριο Εμπορευμάτων. Σε ένα από τα δωμάτια του ορόφου τοποθετείται από το 1874 και η βιβλιοθήκη του Μαυροκορδάτου³⁶. Από το 1880 η μεγάλη αίθουσα του ισόγειου, λειτουργεί ως Καφενείο, ενώ το 1885 μεταφέρονται στο κτίριο οι υπηρεσίες του Δήμου Πειραιά από το Δήμαρχο Αριστείδη Σκυλίτη.

Αυτό που αξίζει σε αυτό το σημείο να παρατηρήσουμε είναι πως το συγκεκριμένο κτίριο δεν ακολούθησε μια απλή και λειτουργική κατασκευαστική λογική, αλλά μια τεχνοτροπία μνημειακού χαρακτήρα, με σαφείς επιρροές από τα νεοκλασικά αθηναϊκά πρότυπα. Διαπιστώνουμε γενικά πως μετά το 1870 προωθείται συστηματικά η ανέγερση «δημοσίων κτιρίων προβολής» (Σταματίνα Μαλικούτη), εν όψει της δημιουργίας νέων συνθηκών με τη συνέχιση της μετανάστευσης (Κρήτες-απόδημος ελληνισμός) αλλά και τη σιδηροδρομική διασύνδεση Αθήνας-Πειραιά (1869). Τη συγκεκριμένη τάση διαμόρφωσης της αρχιτεκτονικής φυσιογνωμίας της πόλης φαίνεται να ασπάζονταν απόλυτα ο Δήμαρχος των περιόδων 1866-1874 Δημήτριος Μουτζόπουλος (1812-1890). Καταγόμενος από τη Στεμνίτσα Γορτυνίας εγκαταστάθηκε το 1834 στον Πειραιά μαζί με τον νεότερο αδελφό του Τρύφωνα, - και μετέπειτα επίσης Δήμαρχο-. Σύντομα οι δύο αδελφοί επιδόθηκαν στο εμπόριο και αναδείχθηκαν σε σημαίνοντες οικονομικούς παράγοντες της νέας πόλης, ενώ στην κατοχή τους βρίσκονταν ιδιόκτητα ιστιοφόρα που μετέφεραν σιτάρι από τη Ρωσία και παράλληλα ασκούσαν χρηματοοικονομικές δραστηριότητες. Ο Δημήτριος Μουτζόπουλος είναι ο πρώτος Δήμαρχος που εξελέγη άμεσα με καθολική ψηφοφορία και όχι με επικύρωση νομάρχη, ύστερα από την κατάργηση της έμμεσης εκλογής Δημάρχων με το Σύνταγμα του 1864.

Πολύ νωρίτερα από την έναρξη κατασκευής του κτιρίου του Χρηματιστηρίου γεννήθηκε η ιδέα δωρεάς και ανάρτησης σε εμφανές σημείο «Ωρολογίου». Αν και το νέο κτίριο-σύμβολο μιας νέας εποχής για την πόλη του Πειραιά, θεμελιώθηκε με σκοπό την ανάδειξη του

³⁶ Πράξη 28/23 Μαΐου 1874, ΠΔΣ

εμπορίου, του χρήματος και των συναλλαγών, έμεινε στην ιστορία ως «Ρολόι», γιατί η ιστορία του είχε σαν αφηγηρία ένα ρολόι. Ο Δήμαρχος στη δεύτερη κιόλας συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου (27.4.1866), πρότεινε να δωρίσει και να αναρτήσει το ρολόι σε εμφανές σημείο. Ο προϋπολογισμός του ανέρχονταν στις 14000 χιλιάδες δραχμές, με πρόθεση οι 4000 να καλυφθούν από την τετραετή μισθοδοσία του και τα υπόλοιπα θα καλύπτονταν από ίδιους πόρους. Για να τοποθετούνταν όμως το ρολόι υπήρχε ένας σοβαρός τεχνικός περιορισμός. Απαιτείτο η κατασκευή ειδικής βάσης στήριξης, καθώς και επιλογή οικοδομήματος πάνω στο οποίο θα τοποθετούνταν, ώστε να ήταν εμφανές. Και σε αυτή την περίπτωση το εγχείρημα δεν ήταν εύκολο και επέσυρε αντιδράσεις. Τα ασφυκτικά οικονομικά του Δήμου δεν επέτρεπαν μνημειώδεις κατασκευές, χωρίς τουλάχιστον μια λειτουργική σκοπιμότητα. Αρχικά προτάθηκε να τοποθετηθεί η βάση που θα στήριζε το ρολόι στη Βορειοανατολική πλευρά της τότε Πλατείας Θεμιστοκλέους³⁷, ο Δήμαρχος όμως αντέδρασε διότι διέβλεπε πως το ρολόι του δεν θα ήταν στην πρώτη ζώνη εμφάνισης, αντίθετα θα επικαλύπτονταν από το κτίριο του Χρηματιστηρίου. Έτσι και ενώ είχε ήδη αποφασιστεί η ανέγερση του κτιρίου του Χρηματιστηρίου, ο Μουτζόπουλος προκάλεσε νέα σύσκεψη του Δημοτικού Συμβουλίου με αποτέλεσμα το Νοέμβριο του 1868 να αποφασιστεί η τοποθέτηση του ρολογιού πάνω στο κτίριο του Χρηματιστηρίου Εμπορευμάτων. Κατ' αυτόν τον τρόπο η μία κατασκευή συνδέθηκε άρρηκτα με την άλλη, με αποτέλεσμα τον Αύγουστο του 1869 να τεθεί ο θεμέλιος λίθος του κτιρίου που θα έφερε το περίφημο Ρολόι. Όπως προαναφέραμε, υπήρξαν αντιδράσεις και όχι μόνο των ιδιωτών που θίγονταν, ή λόγω του κόστους και του πολεοδομικού ανασχεδιασμού. Ο τύπος της εποχής εκφράζεται σκωπτικά εναντίον του Δημάρχου, κατηγορώντας τον για ματαιοδοξία και αναφέρει σχετικά: «Αν το Ρολόι μπει κάπου αλλού και όχι επί του Χρηματιστηρίου δεν θα φαίνεται η κενοδοξία του Δημάρχου». Διαπιστώνουμε έτσι την ανάδυση των προβλημάτων της τοπικής αυτοδιοίκησης της εποχής. Παρά το ευρύ φάσμα αρμοδιοτήτων της ως προς την κατασκευή των Δημοσίων κτιρίων και των έργων υποδομής (ύδρευση- ηλεκτροφωτισμός), τα περιορισμένα έσοδα και η έλλειψη κρατικής αρωγής, δημιουργούν κάθε φορά σωρεία αντιδράσεων και καθυστερήσεων σε κάθε σχεδόν ειλημμένη απόφαση ενός δημοσίου έργου.

Παρόλες τις διχογνωμίες και τις αντιρρήσεις που εκφράζονταν, κανείς δεν μπορεί βέβαια να παραγνωρίσει τη σπουδαιότητα της Δημόσιας Δωρεάς σε όλη σχεδόν τη μετεπαναστατική

³⁷ Στη θέση που βρίσκεται σήμερα το Μέγαρο του NAT

περίοδο. Αναφερόμενοι ενδεικτικά στον Πειραιά, πληροφορούμαστε ότι η φιλανθρωπία των ομογενών καθίσταται βασικός συντελεστής των δαπανών για τα δημοτικά έργα³⁸. Όλοι οι διατελέσαντες Δήμαρχοι Πειραιώς ήταν εύποροι (έμποροι, βιομήχανοι), ενώ τα έσοδα του Δήμου λιγοστά. Οι ανάγκες όμως ήταν τεράστιες, ιδιαίτερα αν προσμετρηθούν τα έργα οδοποιίας, ύδρευσης και αποχέτευσης, φωτισμού, συγκοινωνίας και εκπαίδευσης. Το αξίωμα όμως του Δημάρχου και των Δημοτικών συμβούλων ήταν τιμητικά και υπολογίσιμα³⁹. Για την ικανοποίηση των αναγκών της πόλης ζητούνταν από τους εύπορους δημότες έκτακτη εισφορά, η οποία δίνονταν αφειδώς. Παράλληλα γίνονταν μεγάλες δωρεές για την ανέγερση ευαγών ιδρυμάτων. Πλειάδα κληροδοτημάτων διατέθηκαν για την ανέγερση αλληλοδιδασκτικών σχολείων αρρένων, Παρθεναγωγείου, όπως επίσης και του Ζαννείου Νοσοκομείου και Ορφανοτροφείου. Η εργατικότητα, η έμφυτη τάση της ικανής οικονομικής διαχείρισης των κεφαλαίων τους, η οικονομική συσσώρευση, αποτέλεσαν χαρακτηριστικά της πλειονότητας των ευεργετών. Οι ευεργέτες γενικά τηρούσαν το «οικονομείν πανταχόθεν και μη δαπανάν επί ματαίοις»⁴⁰, εκφράζοντας μια εποχή που το ιδεώδες της προσφοράς για το κοινό συμφέρον υπερτερούσε του ατομικού. Διαπιστώνουμε έτσι πως η ιδιωτική πρωτοβουλία, αναπλήρωνε την αδυναμία της κρατικής μηχανής να καλύψει τη λειτουργία και επέκταση κρατικών θεσμών, όπως για παράδειγμα της εκπαίδευσης. Οι δωρεές και τα κληροδοτήματα συντέλεσαν μέσα σε λίγες δεκαετίες στην ανέγερση κτιρίων που συνέβαλαν στη μνημειακή νεοκλασική φυσιογνωμία της πρωτεύουσας όπως και του Πειραιά. Βέβαια, δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε το γεγονός πως η οργανωμένη και ιδρυματική φιλανθρωπία προωθούνταν σε μεγάλο βαθμό από τη βασιλική εξουσία, όπως και από τους αιρετούς άρχοντες με σκοπό τη διατήρηση, έστω και με έμμεσο τρόπο της πολιτικής επιρροής και νομιμοποίησης, δεδομένου ότι το κοινωνικό περιθώριο δεν ωφελεί το κράτος. Πολίτες με στοιχειώδη μέση τεχνική εκπαίδευση, αποδεικνύονται πολύ χρήσιμοι εν όψει και της έναρξης των βιομηχανικών δραστηριοτήτων του αιώνα.

³⁸ Βασίλης Τσοκόπουλος, *Πειραιάς 1835-1870 Εισαγωγή στην Ιστορία του Ελληνικού Μάντσεστερ*, Αθήνα, 1999

³⁹ Πάνος Λώζος οπ σελ 44

⁴⁰ Αναστάσιος Ν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών, εν Αθήναις*, 1870, Ιωάννης Βαρβάκης, τόμ. Γ', σσ. 155-189

Κεφάλαιο δεύτερο: Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά και οι οικονομικές δραστηριότητες γύρω από το Ρολόι

2.1 Το «πείραμα» του Χρηματιστηρίου- Η «άνευρη» Λέσχη- Η απόφαση-ορόσημο μεταφοράς των υπηρεσιών του Δήμου

Η κατασκευή του εμβληματικού κτιρίου του Χρηματιστηρίου συνοδεύεται από κάτι παράδοξο. Το χρηματιστηριακό μέγαρο, χτίζεται προτού καν ιδρυθεί το πρώτο Ελληνικό Χρηματιστήριο. Η απόφαση του Δήμου Πειραιά που εγκρίθηκε με το ΒΔ «περί ανεγέρσεως Χρηματιστηρίου επί της εν Πειραιεί Πλατείας Θεμιστοκλέους», 18 Ιαν 1869, ΦΕΚ 9/3 Φεβ 1869, κατά παράδοξο τρόπο δεν θεσμοθετούσε την ίδρυση Χρηματιστηρίου στον Πειραιά. Απλώς έδινε την έγκριση για την ανέγερση χρηματιστηριακού μεγάρου, στο οποίο θα λειτουργούσε το Χρηματιστήριο. Έτσι ο Πειραιάς απέκτησε λαμπρό οικοδόμημα, χωρίς όμως να έχει εξασφαλίσει άδεια λειτουργίας του στην πόλη. Το Πειραιϊκό Χρηματιστήριο θεσμικά ιδρύθηκε με νόμο έξι χρόνια περίπου μετά την απόφαση του δήμου για την ανέγερση μεγάρου και είναι το πρώτο χρηματιστήριο που ιδρύεται στην Ελλάδα. Με το ΒΔ «Περί συστάσεως Χρηματιστηρίου εν Πειραιεί» 22 Μαρ 1875 ΦΕΚ 30/12 Μαΐ 1875, εγκρίνεται η θεσμική λειτουργία χρηματιστηρίου στο μέγαρο, που είχε προκατασκευαστεί για αυτόν τον σκοπό. Ταυτόχρονα καθόριζε τους δικαιούμενους συμμετοχής σε αυτό και ανέθετε στον υπουργό Εσωτερικών τη σύνταξη εσωτερικού κανονισμού για τον καθορισμό του αριθμού μεσιτών και χρηματιστών.

Η παραδοξότητα όμως συνεχίζει να εντοπίζεται, αφού τα επίσημα εγκαίνια πραγματοποιήθηκαν με κάθε λαμπρότητα ενάμιση μήνα πριν την υπογραφή του σχετικού Βασιλικού Διατάγματος και τρεις μήνες πριν τη δημοσίευσή του. Αν κρίνει κανείς από την επισημότητα του εορτασμού των εγκαινίων και τον πανηγυρικό λόγο που εκφωνήθηκε από τον Αριστείδη Κ. Οικονόμου- Εφέτη και Υφηγητή της Πολιτικής Οικονομίας στο Πανεπιστήμιο και εκδότη του οικονομολογικού περιοδικού «Οικονομική Επιθεώρησης», καθώς και τη συμμετοχή στην τελετή, διαπιστώνει τη βαρύτητα που προσέδωσαν οι τοπικοί άρχοντες στο νεοσύστατο θεσμό για την ανάπτυξη της πόλης. Όπως γράφτηκε στο φυλλάδιο του Δήμου Πειραιά με την ευκαιρία των εγκαινίων : «Από το μεσημέρι της 9^{ης} Φεβρουαρίου 1875, πλήθος λαού συγκεντρωνόταν κοντά στη στήλη με την προτομή του Θεμιστοκλή. Στις

3 μ.μ η μεγάλη αίθουσα του Χρηματιστηριακού μεγάρου ήταν πλήρης. Άρχισε δε η τελετή, διευθύνοντας του Δημάρχου Τρύφωνα Μουτζόπουλου, ιερουργούντος του Σεβασμιωτάτου Επισκόπου Νάξου και παρισταμένων των κ.κ Προέδρου της Βουλής, Νομάρχου και των λοιπών αρχών του Πειραιά».

Σε αυτό το σημείο καθίσταται αναγκαία μία ακόμα επισήμανση. Το Χρηματιστήριο γενικά διακρίνεται σε εμπορευμάτων, αξιών και ναύλων. Στην προκειμένη περίπτωση αναφερόμαστε σε Χρηματιστήριο Εμπορευμάτων. Ουσιαστικά επρόκειτο περί μιας μικτής αγοράς εμπορευμάτων και αξιών ταυτόχρονα. Το συγκεκριμένο όμως δεν κατάφερε για πολλούς λόγους να αποκτήσει επαρκή κίνηση χρηματιστηριακών τίτλων. Οι μαρτυρίες και σε αυτήν την περίπτωση είναι πολλές και αντικρουόμενες. Από μερίδα ερευνητών της Πειραιϊκής Ιστορίας⁴¹ αναφέρεται ότι δε λειτούργησε εξ αρχής σε σωστές βάσεις διότι επεβλήθη μια δυσμενής πρακτική στους εμπόρους, ο ενδυματολογικός περιορισμός. Συγκεκριμένα λέγεται ότι κανείς δεν έμπαινε στην αίθουσα του Χρηματιστηρίου εάν δε φορούσε φράκο και όρθιο σκληρό κολάρο. Η ανακοίνωση αυτού του μέτρου, δικαιολογημένα επέφερε αναστάτωση. Οι έμποροι που ξεκινούσαν με τα καΐκια τους από τα νησιά φορούσαν κατά κύριο λόγο τις παραδοσιακές βράκες τους και φυσικά ήταν αδύνατο να φορέσουν φράκο. Επίσης, τα πλοία συνήθως ήταν φορτωμένα σε τέτοιο βαθμό- σχεδόν απαγορευτικό- για παροχή δυνατότητας αλλαγής ενδυμασίας εντός αυτών. Το αποτέλεσμα ήταν λίγοι να συμμορφωθούν με αυτή την απόφαση και να επέλθει σταδιακά ο μαρασμός στην αίθουσα, με τους εμπόρους να προτιμούν τη διαπραγμάτευση σε ένα καφενείο που υπήρχε στην οδό Μακράς Στοάς.

Ο τύπος της εποχής κρατά επίσης αμφίσημη στάση. Αρχικά δημοσιεύονται αναφορές που συνηγορούν σε μια κανονική λειτουργία με διενέργεια πράξεων και σε εμπορεύματα και σε χρεόγραφα. Η εφημερίδα «Ποσειδών» στις 14 Φεβ 1875, έγραφε πως «οι πράξεις στο Χρηματιστήριο άρχισαν κάτω από πολύ αίσιους οίονους, και εξακολουθούσαν με αρκετή ζωηρότητα. Κάθε μεσημέρι μεταξύ 11^{ης} και 12^{ης} ώρας, γίνονταν διάφορες συναλλαγές, κυρίως σε συναλλάγματα, βαμβάκια, σιτηρά και αρκετά χρεόγραφα». Λίγες μέρες αργότερα η ίδια εφημερίδα αντιλαμβανόμενη την ατονία του εγχειρήματος έγραφε: «Η αγορά ημών εις ανακωχήν και το Χρηματιστήριο απρακτεί σχεδόν».

⁴¹ pireorama.blogspot.gr, Στέφανος Μίλεσης, «Μικρές Ιστορίες του Παλιού Ρολογιού του Πειραιά»

Σε καμία περίπτωση βέβαια δε μπορούμε να υποστηρίξουμε ούτε πως το Χρηματιστήριο δεν λειτούργησε καθόλου, ή ότι καταργήθηκε μετά από ένα εξάμηνο. Το γεγονός ότι δεν κατέστη δυνατή η τυπική του λειτουργία εδράζεται σε πολλούς παράγοντες. Πέραν των περιορισμών εισόδου-που σίγουρα λειτουργούν ανασταλτικά-, αυτός δεν μπορεί να θεωρηθεί σε καμία περίπτωση ο σπουδαιότερος λόγος. Στη μικρή πόλη των 15000 κατοίκων του Πειραιά της εποχής εκείνης, ήταν φυσιολογικό να μην υπάρχει ικανοποιητικός όγκος συναλλαγών. Παράλληλα την ίδια περίοδο (30 Σεπτεμβρίου 1876), ιδρύεται το αντίπαλο δέος, το Χρηματιστήριο Αξιών Αθηνών. Η λειτουργία του όμως είχε ήδη εδραιωθεί από την εξέλιξη της Αθηναϊκής Εμπορικής Λέσχης, πάνω από το καφενείο «Η Ωραία Ελλάδα» Προϋπήρξε δηλαδή της επίσημης λειτουργίας, ένα «ανεπίσημο» Χρηματιστήριο στην Αθήνα με ικανό αριθμό συμμετεχόντων, κατ' επέκταση με περισσότερες πιθανότητες ομαλής του λειτουργίας. Παρά ταύτα και εκεί δεν έλλειψαν τα προβλήματα (Τραπεζομανία- Λαυρεωτικό ζήτημα⁴²). Προβλήματα όπως η άκρατη κερδοσκοπία και οι αλόγιστες επενδύσεις με χαρακτηριστικά τυχερών παιγνίων επισημάνθηκαν από ακαδημαϊκούς της εποχής⁴³. Εξέφραζαν παράλληλα την ελπίδα οι αστοχίες αυτές να μην επαναληφθούν στο νέο αυτό εγχείρημα (το Πειραιϊκό Χρηματιστήριο), χωρίς τελικά να εισακουστούν, με αποτέλεσμα το σταδιακό μαρασμό και τη σαφή προτίμηση του Χρηματιστηρίου της Αθήνας.

Η Εμπορική Λέσχη Πειραιά από την άλλη πλευρά, που υπήρξε και ο προπομπός για την απόφαση ίδρυσης Χρηματιστηρίου, είχε ήδη ενοικιάσει χώρο στον πάνω όροφο του κτιρίου με μηνιαίο ενοίκιο 300 δραχμές το μήνα. Παρέμεινε δε εκεί μέχρι το 1885, έτος που όπως προαναφέραμε μεταφέρθηκαν οι υπηρεσίες του Δήμου Πειραιά. Ο χώρος της Λέσχης χρησιμοποιούνταν κυρίως για χορούς, συνεστιάσεις και φιλανθρωπικές εκδηλώσεις των εύπορων εμπόρων και βιομηχάνων της πόλης. Όπως όμως αντιλαμβανόμαστε, τη συγκεκριμένη περίοδο αναφοράς ούτε ο αριθμός, ούτε το εύρος τέτοιων εκδηλώσεων μπορούν να δικαιολογήσουν την αναγκαιότητα ύπαρξης και συντήρησης ενός τέτοιου οικοδομήματος, για τόσο περιορισμένο σκοπό. Η ενοικίαση του κτιρίου του Χρηματιστηρίου στη Λέσχη άρχισε να παρουσιάζει προβλήματα, λόγω της μη έγκαιρης καταβολής των

⁴² Βλ. Γιάννης Σιάτρας, Ευά Μιχαλοπούλου, *Τα 125 χρόνια του Χρηματιστηρίου Αξιών Αθηνών*, Χρηματιστήριο Αξιών Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 2001

⁴³ Βλ. εισήγηση Αριστείδου Οικονόμου, Χρηματιστήριο Πειραιώς, Λόγος κατά τα εγκαίνια αυτού (9 Φεβρουαρίου 1875) σελ 26, Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιά

ενοικίων. Το 1885, ο Δήμαρχος Αριστείδης- Ομηρίδης Σκυλίτσης αποφασίζει να διενεργήσει δημοπρασία για νέα πιο συμφέρουσα ενοικίαση του κτιρίου. Τελικά όμως, αφού ανάγκασε σε έξωση τη Λέσχη, πήρε τη μεγάλη απόφαση- πρωτοβουλία να εγκαταστήσει στο περίφημο Ρολόι τις δημοτικές υπηρεσίες, που εκείνη την περίοδο στεγάζονταν στο κτίριο επί των οδών Λυκούργου και Δημοσθένους. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο δικηγόρος Δημήτριος Θ. Σπηλιωτόπουλος (1865-1941) στο βιβλίο του Ο Πειραιεύς και οι Δήμαρχοι της Α΄ Εκατονταετηρίδος, Πειραιεύς 1939 , « Ο Αριστείδης Σκυλίτσης, βλέπων ότι το ωραίο κτίριον,...δεν ήτο ορθόν να χρησιμοποιείται ως λέσχη ολίγων αργόσχολων , ενώ η πόλις εστερείτο ευπροσώπου Δημοτικού Καταστήματος,...μιαν ωραίαν πρωΐαν ο Δήμαρχος μετά του προσωπικού της Δημαρχίας μετέφερε τα Γραφεία της Δημαρχίας, έπιπλα και έγγραφα του Δήμου, εις το ωραίο Δημοτικόν κτίριον ένθα και εγκατέστησε το δημαρχιακόν κατάστημα». Όπως είναι επόμενο, μια τέτοια απόφαση χωρίς προηγούμενη συναίνεση του Δημοτικού Συμβουλίου, επέφερε αντιδράσεις. Για καιρό δε σχηματιζόταν απαρτία στα συμβούλια, αφού οι δημοτικοί σύμβουλοι δεν προσέρχονταν στο νέο κτίριο. Τελικά, στις 13 Δεκεμβρίου 1885 οι αντιστάσεις κάμπτονται και πραγματοποιείται στο κτίριο του Ρολογιού η πρώτη συνεδρίαση. Το Δημαρχείο παρέμεινε στο Ρολόι μέχρι το 1968, με εξαίρεση μερικές περιόδους αναγκαστικής μεταστέγασης σε άλλα κτίρια για λόγους ανωτέρας βίας την περίοδο της κατοχής μέχρι το 1953, οπότε και επανήλθε στο κτίριο.

2.2 Κέντρο διερχομένων-Τόπος συνάντησης και ψυχαγωγίας-Εμπορική δραστηριότητα. Η τελική μορφή και οι χρήσεις που το καθιέρωσαν στη συλλογική μνήμη (Ταχυδρομείο - Ιστορικό Καφενείο)

Το Ρολόι στον ένα σχεδόν αιώνα της ζωής του «μέτρησε» το σφυγμό της πόλης, γιατί βρίσκονταν στο σημείο που όλα τα σημαντικά δρώμενα ξεκινούσαν ή τερματίζονταν, δηλαδή πίσω από τη Βασιλική Αποβάθρα. Είδε τους νησιώτες να φτάνουν στη μεγαλύτερη βιομηχανική πόλη της Ελλάδας σε αναζήτηση καλύτερης τύχης, μακριά από τη στασιμότητα της υπαίθρου. Έζησε την ανυπομονησία του εμπόρου που περιμένει να παραλάβει τα εμπορεύματά του, αλλά και την αγωνία των μικροπωλητών και λουστράκων για το μεροκάματο. Την προσδοκία της συνάντησης με τους συμπατριώτες από τα νησιά και τον πικρό αποχαιρετισμό όσων έφευγαν με τα ποντοπόρα πλοία για την ξενιτιά. Τα ραντεβού

των ερωτευμένων, που ως θεματολογία ήταν από τα πιο αγαπημένα στις καρτ- ποστάλ των φωτογράφων. Με τη γλαφυρή περιγραφή του ο Γ.Μ Πολιτάρχης⁴⁴ διατυπώνει στο «Πειραιϊκόν Ημερολόγιον» τους στοχασμούς της ψυχής του και με το λυρισμό του ύφους του δίνει πνοή και χρώμα στο γραφτό του : *«Καινούργιο το βλέπεις κάθε φορά το λιμάνι του Πειραιά. Δεν είναι το ριζωμένο ρολόι, που ο παλιός ποιητής το τραγούδησε, νοσταλγός κι αυτός της Πειραιώτικης περιπέτειας. 'Όταν φιλιούνται οι δείχτες.' Τούτο το ρολόι, που χρόνια τώρα κοιτάζει μακριά τα πέλαγα και τα καράβια που φεύγουν, και τα' άλλα που έρχονται. Είναι ο φρουρός του πελάγου και της στεριάς. Φρουρός ακοίμητος του πολύχρωμου περιπατητή με την άσβεστη φλόγα του ταξιδιού στην καρδιά...»*

Όλες σχεδόν οι εκδηλώσεις λάβαιναν χώρα μπροστά από το Ρολόι. Ακολουθώντας την παράδοση από την Αγγλογαλλική κατοχή σύμφωνα με την οποία οι μουσικοί από τα ξένα πολεμικά πλοία έβγαιναν και παιάνιζαν στον Τινάνειο Κήπο, οι Δημοτικές Αρχές ιδρύουν Δημοτική Φιλαρμονική εταιρία, που υλοποιεί μουσικά δρώμενα. Υπάρχουν μάλιστα αναφορές για λαμπρές εκδηλώσεις που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896. Συγκεκριμένα την Παρασκευή 29 Μαρτίου 1896 στις εννιά και μισή το βράδυ η πόλη του Πειραιά φωταγωγείται, ενώ ο Δήμαρχος Τρύφων Μουτζόπουλος φροντίζει να φωταγωγηθεί και ο αραιοκατοικημένος ακόμα λόφος της Μουνυχίας (Καστέλας). Όλοι οι δρόμοι του Πειραιά ήταν σημαιοστόλιστοι όπως επίσης οι κήποι και οι πλατείες. Όλος ο λιμένας έλαμπε από τη φωταψία. Τα Θωρηκτά πλοία του στόλου και τα άλλα πολεμικά είχαν εισέλθει στο λιμένα και τα φώτα τους ενίσχυαν το δημοτικό φωτισμό. Η φιλαρμονική του Ναυτικού παιάνιζε στην Πλατεία Καραϊσκάκη, η Φιλαρμονική του Δήμου Πειραιώς στον Τινάνειο κήπο, ενώ η Φιλαρμονική της Αθήνας στην Βασιλική Αποβάθρα. Από κοντά στο ίδιο σημείο και η Φιλαρμονική του Ζαννείου Ορφανοτροφείου, που παιάνιζε μέσα από μια φωταγωγημένη φορτηγίδα δεμένη στη Βασιλική Αποβάθρα. Οι Βασιλείς κατέφτασαν πρώτα στο Δημαρχείο (Ωρολόγιον) όπου τους ανέμενε ο Δήμαρχος και το Συμβούλιο. Στο Δημαρχείο έφτασε και η Βασιλική Οικογένεια της Σερβίας με τον Αλέξανδρο, από κοντά και ο Ρώσος πρίγκιπας Γεώργιος. Αυτοί, μαζί με τα μέλη της Κυβέρνησης καταλαμβάνουν τους εξώστες του Δημαρχείου. Τότε μπροστά από την παραλιακή οδό διέρχεται η λαμπαδηφορία που διεξάγεται από ναύτες των Θωρηκτών,

⁴⁴ Αυτούσιο απόσπασμα όπως αναφέρεται στο βιβλίο του Κώστα Βλάχου «Στους χτύπους του Παλιού Ρολογιού», Αθήνα, 1993, Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος

στοιχισμένοι σε γραμμή να κρατούν αναμμένους πυρσούς. Στις δέκα και μισή γίνεται καύση πυροτεχνημάτων από τα πλοία, με τον κόσμο συγκεντρωμένο κατά μήκος της παραλίας από το Δημαρχείο έως την Πλατεία Καραϊσκάκη. Ο ενθουσιασμός ήταν ιδιαίτερος έντονος όπως και όλων των Πειραιωτών. Κι αυτό είχε να κάνει όχι με τις εορτές για την έναρξη των Ολυμπιακών Αθλημάτων στον Πειραιά, αλλά διότι την ίδια μέρα είχε διεξαχθεί ο Μαραθώνιος δρόμος στον οποίο νικητής ήταν Έλληνας, ο θρυλικός Σπύρος Λούης. Τότε το αγώνισμα του Μαραθωνίου δρόμου δεν ήταν το τελευταίο με το οποίο έκλειναν οι Ολυμπιακοί Αγώνες, όπως συμβαίνει σήμερα. Το νέκταρ της νίκης του Μαραθωνίου μαζί με τις εκδηλώσεις του Πειραιά, ο συγκεντρωμένος κατά χιλιάδες κόσμος στην παραλία γύρω από το Δημαρχείο της πόλης, δημιουργούσαν μια μοναδική ατμόσφαιρα όπου τα πλήθη ζητωκραύγαζαν διαρκώς πέριξ του δημαρχείου. Ήταν η ημέρα που έμεινε στην ιστορία ως «αλησμόνητη Παρασκευή⁴⁵»

Από όσα παρουσιάστηκαν, αλλά και από πληθώρα άλλων εκδηλώσεων (όπως οι Αποκριές του 1901⁴⁶) που για λόγους οικονομίας δεν αναπτύσσονται εκτενέστερα, σκιαγραφείται το επίκεντρο των εξελίξεων της κοινωνικής ζωής. Καίριο σημείο αναφοράς για όλα τα κοινωνικά δρώμενα είναι το Ρολόι της πόλης. Από εκεί περνούν όλοι, με βάση αυτό το σημείο προσανατολίζονται τα πλοία, εκεί συναντώνται και γιορτάζουν, το εμπόριο ανθεί στους γύρω δρόμους. Αναμφισβήτητα πλέον το Δημαρχείο διάγει την περίοδο ακμής του.

Για να εδραιωθεί όμως στη συλλογική μνήμη των Πειραιωτών, συνέτειναν και άλλες χρήσεις του, όπως η στέγαση στο ισόγειο του Ταχυδρομείου, καθώς και του ιστορικού Καφενείου του Κομνηνού. Στη δεκαετία του 1870 στεγάστηκε στην ανατολική πλευρά του ισογείου η Ταχυδρομική Υπηρεσία⁴⁷ με το υπ' αριθ. 266/20-6-1873 ψήφισμα «περί παραχωρήσεως επί μισθώματι 180 δραχμών μηνιαίως δύο δωματίων προς την Βασιλικήν Αποβάθραν δια Ταχυδρομείον και Τηλεγραφείον του Χρηματιστηρίου». Η στέγαση τελικά επετεύχθη μετά το 1876, αφού λύθηκε η μίσθωση του Α.Ζ Φωκά, που είχε μισθώσει το χώρο ως Καφενείο. Οι ταχυδρομικές υπηρεσίες παρέμειναν εκεί μέχρι τις αρχές του 20^{ου}

⁴⁵ <http://pireorama.blogspot.gr/2017/03/1896.html>, Στέφανος Μίλεσης, Ο Πειραιάς και οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 1896

⁴⁶ Βλ. επίσης <http://pireorama.blogspot.gr/2017/03/1896.html>, άρθρο Στέφανου Μίλεση με τίτλο: Όταν το επίγειο κατατρόπωσε το Άστυ (Πειραιϊκή Αποκριά 1901)

⁴⁷ Βασίλης Π. Πισιμίσης, 2003, *Το Ρολόι του Πειραιά, το παλιό Δημαρχείο*, εκδ. «συλλογές»

αιώνα, οπότε και μεταφέρθηκαν στο νεοανεγερθέν νεοκλασικό κτίριο ΤΤΤ (Ταχυδρομείου-Τηλεφωνείου-Τηλεγραφείου), την 1^η Σεπτεμβρίου 1901. Με δεδομένο μάλιστα το γεγονός ότι στην Ελλάδα εκείνη την περίοδο πραγματοποιήθηκε η έναρξη των επικοινωνιών και η οργανωμένη διακίνηση της αλληλογραφίας, αντιλαμβανόμαστε τη σπουδαιότητα στέγασης του ταχυδρομικού καταστήματος σε ένα τόσο κομβικό σημείο της πόλης.

Η χρήση όμως που αποτυπώθηκε σθεναρά στη μνήμη των Πειραιωτών ήταν αυτή του ιστορικού Καφενείου του Αναστασίου Κομνηνού. Όπως αναφέραμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, η πλειονότητα των πολιτών, απλοί άνθρωποι χωρίς ιδιαίτερη μόρφωση, προτιμούσαν τη δια ζώσης αλληλόδραση. Ακόμα και για τις επίσημες συναλλαγές τους και τις εμπορικές συμφωνίες, τα καφενεία κέρδιζαν περισσότερη αποδοχή από τους οργανωμένους προς τούτο χώρους. Η αμεσότητα του λόγου, η ελευθερία έκφρασης και η γλώσσα του σώματος, εύρισκαν ευνοϊκές συνθήκες στο χώρο του Καφενείου. Εκεί όλα ήταν πιο προσιτά, μιας και εκτός της χαλαρότητας, προσφέρονταν η ευκαιρία για ένα διάλειμμα είτε από ένα μακρύ ταξίδι, είτε από τη δύσκολη καθημερινότητα της εποχής, αποτελώντας ταυτόχρονα έναν από τους ήδη περιορισμένους τρόπους διασκέδασης των δημοτών. Στον οδηγό του έτους 1902 συναντάται ολοσέλιδη διαφημιστική καταχώρηση του Καφενείου⁴⁸, που στεγάζονταν στο ισόγειο του κτιρίου και επεκτείνονταν σε τμήμα του Τινάνειου κήπου.

2.3 Σκηνές από την ιστορία – Εκεί που χτυπά ο σφυγμός της πόλης: Αφιξοαναχωρήσεις, πολιτικά- θρησκευτικά δρώμενα, διαδηλώσεις, εθνική υπερηφάνεια, πόλεμος, ξένη κατοχή

Σε απόσταση αναπνοής από το Ρολόι, τη Βασιλική Αποβάθρα στα παράλια του Κεντρικού λιμένα Πειραιά, εκτυλίχθηκαν μερικές από τις πιο σημαντικές σκηνές της νεότερης ιστορίας. Ο Πειραιάς και οι κάτοικοί του υποδέχτηκαν αλλά και αποχαιρέτισαν τη Βασιλική οικογένεια της Ελλάδος, βασιλείς και πρίγκηπες άλλων χωρών, σημαίνουσες πολιτικές προσωπικότητες του τόπου και επίσημους ξένους επισκέπτες. Σε μια εποχή όπου ο μοναδικός τρόπος μετάβασης από και προς το εξωτερικό ήταν με τη χρήση πλοίων (ιστιοφόρων και αργότερα ατμόπλοιων), αντιλαμβανόμαστε σε πόσο καίριο σημείο βρισκόταν το Δημαρχείο (Ρολόι) του Πειραιά. Από τον ημερήσιο τύπο των αρχών του 20^{ου}

⁴⁸ http://mlp-blo-g-spot.blogspot.gr/2012/03/blog-post_03.html Βλ Παράρτημα διαφημιστικές αναρτήσεις 2 και

αιώνα πληροφορούμαστε για την υποδοχή του Γάλλου Υπουργού Σωμιά στον Πειραιά το 1903, τον οποίο υποδέχθηκαν ο Υπουργός Εσωτερικών, ο Δήμαρχος Τρύφων Μουτσόπουλος, ο Γάλλος Πρόξενος και αρκετό πλήθος κόσμου που ήθελε να παραστεί. Μαθαίνουμε για την άφιξη και υποδοχή της Βασίλισσας Όλγας στον Πειραιά το 1904, επί δημαρχίας Π. Δαμαλά, που της προσέφερε μάλιστα ανθοδέσμη, με το πλήθος να ζητωκραυγάζει από κάτω. Γίνεται μνεία για την υποδοχή του Βασιλέως Γεωργίου Α΄ το 1906, με σπουδαίο σημαιοστολισμό και τοποθέτηση ερυθρού πολυτελούς τάπητος, που έφτανε μέχρι το σιδηροδρομικό σταθμό. Δημοσιοποιούνται ακόμη στοιχεία για την άφιξη και υποδοχή του Βασιλέα της Ιταλίας Vittorio Emanuele III το 1907, με το πλήθος να πετά τα καπέλα φωνάζοντας: «Ζήτω ο Βασιλεύς της Ιταλίας, Ζήτω η αδελφή Ιταλία». Στο χώρο όμως δεν έλειψαν και πένθιμες στιγμές. Στις 14 Μαρτίου του 1913 κατέφτασε στον κεντρικό λιμένα η σωρός του δολοφονηθέντα Βασιλέα Γεωργίου του Α΄, με τη Βασιλική θαλαμηγό «Αμφιτρίτη», συνοδεία εννέα πολεμικών πλοίων. Τη νεκρική πομπή στην Ακτή Μιαούλη παρακολούθησε πλήθος κόσμου που ήταν συγκεντρωμένος στην παραλιακή λεωφόρο, στις αποβάθρες του λιμανιού, στο Ρολόι, στις ταράτσες και τους εξώστες των κτιρίων.

Τα θρησκευτικά δρώμενα, επίσης κυρίαρχα στην περίοδο αναφοράς μας, είχαν την τιμητική τους στη Βασιλική Αποβάθρα. Ο εορτασμός του μεγάλου ετήσιου Αγιασμού των Υδάτων και της κατάδυσης του Τιμίου Σταυρού, λάμβανε χώρα με κάθε λαμπρότητα. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} υπάρχουν αναφορές ότι τα πλήθη συνωστίζονταν όχι μόνο στις αποβάθρες της ακτής Μιαούλη αλλά και στις βάρκες, στις μαούνες και τα σημαιοστολισμένα ατμόπλοια. Μάλιστα είχαν αναφερθεί περιπτώσεις κατά τις οποίες τα ατμόπλοια έπαιρναν κλίση από τον όγκο του κόσμου που ανέβαινε σε αυτά για να παρακολουθήσει την τελετή, με κίνδυνο μάλιστα πρόκλησης ατυχημάτων. Καταγράφεται έτσι ο μεγάλος αριθμός ανθρώπων που συναθροίζονταν στην περιοχή, επ΄ ευκαιρία των εορτών. Αλλά και κατά την τελετή της Αναστάσεως, ο χώρος βρίσκονταν στο επίκεντρο της προσοχής. Απόκομμα από τον ημερήσιο τύπο του 1903 αναφέρει ότι η Αναστάσιμη ακολουθία τελέστηκε με κάθε επισημότητα. Τα μεσάνυχτα ακριβώς εν τω μέσω του πλήθους που κρατούσε τις λαμπάδες στη Βασιλική Αποβάθρα και των σταθμευμένων πολεμικών πλοίων, οι ιερείς έψαλαν το «Χριστός Ανέστη» ενώπιον του κόσμου, σε ένα μαγευτικό θέαμα, με άπλετη φωταγώγηση του Τινάνειου Κήπου.

Τα πολιτικά γεγονότα από την άλλη πλευρά με πεδίο έκφρασης το χώρο που μας ενδιαφέρει, είναι πολλά σε αριθμό στη νεότερη ιστορία. Αυτό δικαιολογείται απόλυτα από τη σημειολογία του χώρου. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε την αποβίβαση στον Πειραιά το 1916 προς το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, των γαλλικών στρατευμάτων. Η ενέργεια αυτή είχε σαν συνέπεια τις συγκρούσεις που ακολούθησαν τόσο στον Πειραιά, αλλά κυρίως στην Αθήνα, τα λεγόμενα "Νοεμβριανά", που οδήγησαν στην εκθρόνιση του Βασιλέα Κωνσταντίνου και στο σχηματισμό κυβέρνησης το 1917 από τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Σημαντικός αριθμός φωτογραφιών (βλ.Παράρτημα) από Γάλλους στρατιωτικούς φωτογράφους καταδεικνύει την επικυριαρχία των στρατευμάτων στο χώρο και την συνεπαγόμενη βίαιη ένταση των γεγονότων που ακολούθησαν.

Το ζήτημα των κατοχικών δυνάμεων βέβαια στον Πειραιά, δεν ήταν κάτι πρωτόγνωρο, ούτε συνέβη άπαξ. Ο Πειραιάς είχε βρεθεί κατά την περίοδο του Κριμαϊκού πολέμου ξανά υπό Αγγλογαλλική κατοχή κατά τα έτη 1854-1857. Εφαρμόστηκε μάλιστα ναυτικός αποκλεισμός, υπό το φόβο ενδεχόμενης εξέγερσης στο πλευρό της Ρωσίας. Η παρουσία όμως των στρατευμάτων κατοχής έκρυβε μια τραγική συνέπεια, την εμφάνιση και εξάπλωση της «Ξένης⁴⁹», δηλαδή της χολέρας. Τα κρούσματα αρχικά κρατήθηκαν κρυφά για αρκετές εβδομάδες και με την άρνηση του Γάλλου ναυάρχου Τινάν⁵⁰, που ήταν επικεφαλής των ξένων στρατευμάτων να δημιουργήσει ζώνη καραντίνας πέριξ του Πειραιά, η ασθένεια μεταδόθηκε και στην Αθήνα. Το αποτέλεσμα ήταν η μεγάλη θνησιμότητα στον τοπικό πληθυσμό και τα ξένα πληρώματα. Στο ναύαρχο Τινάν βέβαια αποδίδεται η δεντροφύτευση με πεύκα της έκτασης του μετέπειτα διαμορφωθέντος κήπου. Μιας και χώροι αναψυχής δεν υπήρχαν για τους άνδρες των στρατευμάτων του, ξεκίνησαν οι εξωραϊστικές εργασίες και αργότερα με την ολοκλήρωση του πευκόφυτου άλσους, σειρά είχε η εμφάνιση της μπάντας του Γαλλικού στόλου, όπου έπαιζε μουσική σχεδόν καθημερινά. Η παράδοση αυτή, όπως έχουμε ήδη αναφέρει σε προηγούμενο κεφάλαιο, υιοθετήθηκε και μετά την αποχώρηση των στρατευμάτων, με μουσικές εκδηλώσεις τα σαββατοκύριακα από ελληνική αυτή τη φορά Φιλαρμονική ορχήστρα και μπάντες.

⁴⁹ Η ονομασία αυτή αποδόθηκε στη χολέρα από το νομικό και φιλόλογο Εμμανουήλ Λυκούδη, επειδή την έφεραν τα ξένα πληρώματα.

⁵⁰ Προς τιμήν του οποίου και επειδή χαρακτηρίστηκε Φιλέλληνας, ο διαμορφωθείς χώρος της έκτασης ανάμεσα στην Αγία Τριάδα και τον Άγιο Σπυρίδωνα ονομάστηκε Τινάνειος Κήπος

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΣΤΗΝ ΑΥΓΗ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΑΙΩΝΑ : Η ΣΤΑΔΙΑΚΗ ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΗ ΤΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ.

Κεφάλαιο τρίτο: Η μεταπολεμική εικόνα της πόλης

3.1 Ο σταδιακός μαρasmus του φέροντος οργανισμού του κτιρίου: Οι συνέπειες του βομβαρδισμού και της πολυετούς φθοράς

Με την έλευση του 20^{ου} αιώνα αρχίζει να μεταβάλλεται η φυσιογνωμία της νεοκλασικής Αθήνας, του Πειραιά και των περιχώρων τους. Προσελκύοντας τον μεγαλύτερο όγκο της εσωτερικής μετανάστευσης και των επαναπατριζόμενων ομογενών, αρχίζουν στην αυγή της νέας χιλιετηρίδας να εμφανίζονται τα προβλήματα των βιομηχανικών πόλεων. Κακές συνθήκες κατοικίας, άναρχη δόμηση, έλλειψη υποδομών, καταγράφονται ως μερικά από τα αναδυόμενα προβλήματα των νεότερων αστικών κέντρων. Αποτελεί γεγονός βέβαια πως, όσον αφορά στον Πειραιά των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα, η πόλη συνεχίζει την ανοδική της πορεία σε αρκετούς τομείς. Στο εμπόριο, τη βιομηχανία, τη ναυτιλία, καταγράφονται αξιόλογα επιτεύγματα που αντανakλόνται και στον κοινωνικό χώρο. Μέχρι το 1922 η πειραιϊκή κοινωνία προβάλλει έντονα την τοπική συνείδηση και διαμορφώνει την ιδιαιτερότητα της όλης φυσιογνωμίας της. Ιδιαιτερότητα που εντοπίζεται ακόμα και στην αισθητική των δημοσίων και ιδιωτικών κτιρίων της⁵¹. Με τη σταδιακή μάλιστα επέκταση του ηλεκτροφωτισμού, την ηλεκτροκίνηση του σιδηροδρόμου Αθηνών- Πειραιώς (1904) και των τράμ (1909), την ασφαλτόστρωση των κεντρικών οδών, τα λιμενικά έργα και την επίλυση του ζητήματος της υδροδότησης, βελτιώνεται αισθητά η ποιότητα ζωής των κατοίκων. Η πόλη του Πειραιά, παρά τη δίνη της περιόδου 1912-1922 με τους Βαλκανικούς, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη Μικρασιατική καταστροφή, εξελίσσεται με θετικό πρόσημο και γιγαντώνεται. Μετά το 1922, γνωρίζει τη μεγαλύτερη πληθυσμιακή του έκρηξη με διπλασιασμό του πληθυσμού, που φτάνει το 1928 τους 251.659 κατοίκους μετά την άφιξη των προσφύγων από τη Μικρά Ασία και την εγκατάστασή τους σε όμορους συνοικισμούς

⁵¹ www.pireasnet.gr Η εξέλιξη της πόλης στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, Δήμος Πειραιά, Ιστορία

της παλιάς πόλης. Η εγκατάσταση όμως των προσφύγων, πέραν της ενίσχυσης του οικονομικού τομέα ήταν λογικό να μετατοπίσει και τις λειτουργίες της πόλης προς νέες πια κατευθύνσεις και όχι μόνο γύρω από το στενό πυρήνα πέριξ του κεντρικού λιμένα.

Η περίοδος όμως κατά την οποία άλλαξε άρδην η εικόνα της πόλης ήταν αδιαμφισβήτητα κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1944). Στο λιμάνι δυστυχώς οι συνέπειες ήταν ολοκληρωτικά καταστροφικές, καθώς και στον ευρύτερο πολεοδομικό ιστό. Ο Πειραιάς, καθόλη την περίοδο αναφοράς βομβαρδίστηκε με σφοδρότητα πολλές φορές. Γερμανικά αεροσκάφη βομβαρδίζουν και προκαλούν σφοδρότατη έκρηξη στο αγγλικό ατμόπλοιο «Clan Fraiser» στις 6-4-1941, το οποίο ήταν γεμάτο με εκρηκτικές ύλες (TNT). Από εσφαλμένη εκτίμηση δεν απομακρύνθηκε εγκαίρως από το λιμάνι, με αποτέλεσμα τη μεγάλη έκρηξη στο φορτίο με τους 350 τόνους εκρηκτικών. Μεγάλα πυρακτωμένα κομμάτια από λαμαρίνες και σιδηρικά βύθισαν πλοία, κατέστρεψαν κτίρια της προκυμαίας και κομμάτια βρέθηκαν ακόμα και σε μακρινά σημεία της πόλης. Ένα τέτοιο μάλιστα σφηνώθηκε σε δέντρο του κήπου δίπλα στον Άγιο Σπυρίδωνα και μέχρι πρότινος βρισκόταν ακόμα εκεί, έως ότου μεταφερθεί για φύλαξη στη Δημοτική Πινακοθήκη. Από εκείνη την ημέρα μέχρι την είσοδο των Γερμανών στην Αθήνα (27.04.1941), ο Πειραιάς βομβαρδίζεται συνεχώς. Μέσα σε ένα εικοσαήμερο καταγράφονται 55 αεροπορικές επιδρομές, δηλαδή περίπου 2-3 την ημέρα.

Η σφοδρότερη καταστροφή όμως καταγράφεται κατά τον λεγόμενο «συμμαχικό» βομβαρδισμό της 11^{ης} Ιαν 1944⁵². Αυτή η αναφορά σε ένα απολογιστικό σημείωμα του πιο καταστροφικού βομβαρδισμού του Πειραιά, στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ολοκληρώνει την εικόνα της ίσως πιο αιματηρής, αποτυχημένης αποστολής των συμμαχικών δυνάμεων εναντίον των δυνάμεων του άξονα. Εκείνη η «μαύρη» μέρα του Γενάρη του 1944, έχει μείνει άσβεστη στη μνήμη όλων των Πειραιωτών, καθώς υπολογίζεται ότι έχασαν τη ζωή τους περίπου 700 άμαχοι πολίτες όλων των ηλικιών, καταστράφηκαν ολοσχερώς ή υπέστησαν μεγάλες ζημιές κτίρια και υποδομές, ενώ δημιουργήθηκε μεγάλο προσφυγικό ρεύμα προς την Αθήνα. Είναι αξιοσημείωτο ότι σ' αυτόν τον βομβαρδισμό χάθηκαν περίπου τα δύο τρίτα του συνολικού αριθμού των αμάχων που έχασαν τη ζωή τους στους βομβαρδισμούς στον Πειραιά στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Τα περισσότερα θύματα καταγράφονται σε δημόσια κτίρια που καταστράφηκαν από βόμβες (Γραφεία ΙΚΑ,

⁵² <http://www.efsyn.gr> , Σταύρος Μαλαγκονιάρης, «Ο φοβερός βομβαρδισμός στο κέντρο του Πειραιά έγινε στα τυφλά», Εφημερίδα των Συντακτών, 17.01.2016

Εισαγγελία Πειραιώς, που στεγαζόταν εκεί που βρίσκεται σήμερα το δημαρχιακό μέγαρο), στο εστιατόριο Βίρβου-Τελειώνη στη Βασ. Κωνσταντίνου (σημερινή Ηρώων Πολυτεχνείου και Τσαμαδού), στο καταφύγιο της Ηλεκτρικής Εταιρείας αλλά και στον σταθμό του Πειραιά που καταστράφηκε ολοσχερώς. Η εφημερίδα ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ, στο φύλλο της Παρασκευής της 14^{ης} Ιαν 1944 περιγράφει με τα πιο δραματικά λόγια τη φρίκη, με αναφορές για τη συνεχιζόμενη εκταφή θυμάτων κάτω από τα ερείπια, καθώς και για την έναρξη εράνου για τους βομβόπληκτους.

Κατά τη διάρκεια αυτού του βομβαρδισμού δε γλίτωσε ούτε το Δημαρχείο (Ρολόι). Η εκκλησία της Αγίας Τριάδας που βρισκόταν δίπλα του καταστράφηκε σχεδόν ολοσχερώς⁵³, ενώ το Δημαρχείο γλίτωσε με ζημιές που περιορίζονταν σε σπασμένα τζάμια και το περίφημο Ρολόι του. Η εφημερίδα ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ, λίγο μετά τον βομβαρδισμό, την Παρασκευή 14.01.1944 στη σελ. 1 γράφει: *«το κτίριον του Δημαρχείου το οποίο διατηρείται εισέτι όρθιον, υπέστη σοβαράς ζημίας, όλοι οι υαλοπίνακές του κατεστράφησαν καθώς και το μέγα ωρολόγιον το οποίο ευρίσκεται εις τον πυργίσκον του....Λόγω αυτών των ζημιών θα εγκαταληφθεί και θα μεταφερθούν εις ασφαλέστερον σημείον αι διάφοροι υπηρεσίες του»*.

Από όσα εκτέθηκαν, διαφαίνεται πως ο μαρasmus του κτιρίου ήταν πια εμφανής κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Αν αναλογιστούμε ακόμη πως μέχρι το 1950 βρέθηκε υπό διαρκείς επιτάξεις, με ότι αυτό συνεπάγεται για τον τρόπο χρήσης του, συμπεραίνουμε την αποτύπωση της φθοράς του. Στη διαπίστωση αυτή συνηγορεί και το γεγονός ότι η μοναδική αναφορά που υπάρχει για εργασίες επισκευής του αναφέρονται στο έτος 1905 από την Αρχιτέκτονα Σταματίνα Μαλικούτη. Προκύπτει επομένως αναντίρρητα ότι οι φθορές με την πάροδο του χρόνου, τους βομβαρδισμούς και τις μετέπειτα επιτάξεις που ακολούθησαν, δεν μπορεί παρά να συνέβαλαν στη διαπίστωση πως μεταπολεμικά το κτίριο είχε πια «γεράσει».

3.2 Οι νέες ανάγκες του οικιστικού περιβάλλοντος και η συγκρουσιακή απόφαση για την κατεδάφισή του

Στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, από τις αρχές κιόλας της δεκαετίας του 1950, μετά και την αποκατάσταση των ζημιών στο λιμάνι και την πόλη, ο Πειραιάς αρχίζει να ξαναβρίσκει τον αναπτυξιακό του βηματισμό. Με την εκτέλεση σειράς έργων στο λιμάνι σημειώθηκαν

⁵³ Βλ Παράρτημα φωτογραφία με αριθμό 4 , pireorama.blogspot.gr

επαναστατικές αλλαγές στο χώρο των εμπορευματικών θαλάσσιων μεταφορών, ενώ παράλληλα από τη δεκαετία του 1960 η προσπάθεια ανοικοδόμησης της πόλης έλαβε διαστάσεις πραγματικής «κοσμογονίας». Ξεκίνησε η ανέγερση πολυόροφων κτιρίων με επιβλητική πια την κυριαρχία του μπετόν, που πρόβαλε ως η μόνη λύση ανάγκης για την αυξημένη στεγαστική ζήτηση. Το αποτέλεσμα βέβαια ήταν η ριζική αλλαγή της αισθητικής φυσιογνωμίας της πόλης και η απομάκρυνση από τη νεοκλασική φυσιογνωμία του παρελθόντος. Ελάχιστα νεοκλασικά κτίρια διασώθηκαν από τη σκαπάνη της φθοράς και τον εκσυγχρονισμό της αστικής αρχιτεκτονικής, που επηρεάζονταν από τα ευρωπαϊκά ρεύματα.

Σε αυτό το πλαίσιο κινούμενος και ο Δήμαρχος της περιόδου από 5 Αυγούστου 1967 έως 18 Σεπτεμβρίου 1974, Αριστείδης Στεφάνου Σκυλίτσης (1907-2006), απόγονος του Αριστείδη Ομηρίδη Σκυλίτση, προέβη στην κατεδάφιση διαφόρων νεοκλασικών κτιρίων-σημείων αναφοράς της τοπικής συνείδησης, ανάμεσα σε αυτά και του Ρολογιού. Διορισμένος με απόφαση του Υπουργείου Εσωτερικών κατά την περίοδο της επταετούς δικτατορίας, αποτέλεσε ένα από τα πιο πολυσυζητημένα και αμφιλεγόμενα πρόσωπα, που άφησε αναμφίβολα το στίγμα του στην τοπική κοινωνία. Κατά τη διάρκεια της θητείας του φαίνεται πως προσπάθησε να «απαλλαγεί» από καθετί παλιό. Έτσι προέβη στην κατεδάφιση της Δημοτικής Αγοράς και των κτιρίων των Ραλλείων Σχολών, προκειμένου να ανεγερθούν στη θέση τους το πολυόροφο μέγαρο του Εμποροναυτιλιακού κέντρου (Πύργος)-χωρίς μέχρι σήμερα να έχει αποπερατωθεί- και το σημερινό Δημαρχείο.

Οι προπαρασκευαστικές βέβαια ενέργειες που προηγήθηκαν της κατεδάφισης δείχνουν πως επρόκειτο για προειλημμένη απόφαση, με σκοπό τη δημιουργία νέου Δημαρχιακού Καταστήματος. Το καλοκαίρι του 1968 ο Αριστείδης Σκυλίτσης μετέφερε το Δημαρχείο – που στο μεταξύ εκείνη την περίοδο στεγάζονταν στο Μέγαρο της Εμπορικής Τράπεζας (στην οδό Μακράς Στοάς)-, σε πολυόροφο κτίριο της οδού Αγίου Κωνσταντίνου 13. Παράλληλα επέσπευδε τις εργασίες για την αποπεράτωση του μεγάρου της Πλατείας Κοραή, που αρχικά προοριζόνταν για Πνευματικό Κέντρο και τελικά τον Αύγουστο του 1969 εγκατέστησε σε αυτό το Δημαρχείο⁵⁴.

Από τη μία μεριά το κτίριο του Δημαρχείου απαξιωνόταν σταδιακά, μιας και οι περισσότερες υπηρεσίες είχαν ήδη διασκορπιστεί σε άλλα κτίρια, ενώ στο Ρολόι πραγματοποιούνταν μόνο οι συνεδριάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου. Από την άλλη

⁵⁴ Πειραικό Λεύκωμα, Έκδοση Κοινωνικής, Στ. Καραμπερόπουλος, Πειραιάς, 2010

πλευρά η φθορά του κτιρίου ήταν εμφανής και το ενδεχόμενο ανακαίνισης που είχε προταθεί και κατά το παρελθόν φάνταζε εξαιρετικά ασύμφορο. Έτσι η εισαγωγή του θέματος της τύχης του Ρολογιού στη 16^η Συνεδρία , θέμα 10 , της 1^{ης} Ιουλίου 1968, φαίνεται νομοτελειακά αναπόφευκτη. Ενώ υπήρχε προγενέστερη απόφαση το κτίριο να ανακαινισθεί και να μετατραπεί σε Μουσείο, η απόφαση ήταν απόλυτη: ΚΑΤΕΔΑΦΙΣΙΣ.

Ο Δήμαρχος κατά τη συνεδρίαση λαμβάνει το λόγο και επιχειρηματολογεί υπέρ της λήψης απόφασης κατεδάφισης, τονίζοντας το γεγονός της παλαιότητας, της φθοράς, της ασύμφορης ανακαίνισης, κυρίως όμως μιλά για τη νέα στοχοθεσία του Δήμου, δηλαδή την αλλαγή ταυτότητας της πόλης με νέα σύμβολα αναφοράς. Αναφέρει χαρακτηριστικά: *«Η απάλειψις του κτιρίου εκ της θέσεως αυτής θα επιτρέπη από τον λιμένα μὲν πανοραμικῶς να παρουσιασθῶν ὅλα τα νέα κτίρια τα οποία ἔχουν κτισθῇ εἰς την παραλίαν ἐν συνεχείᾳ και η ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τα κτίσματα του πολυούχου της πόλεως του Αγίου Σπυρίδωνος, τον Τινάνειον Κήπον και ἐν συνεχείᾳ της Τραπεζίης το κτίριο, το νέο μας κτίριο του Εμπορικοῦ Κέντρου το οποίον θα κτισθῇ εἰς την παλαιάν αγοράν, ἐν συνεχείᾳ το Ξενοδοχείον που πρόκειται, να κτισθῇ ἐν συνεχείᾳ του Εμπορικοῦ Κέντρου, σας δίδει μία εἰκόνα του πόσο θα κερδίση ἡ πόλις με την ἀπαλλαγὴν του μέρους τούτου ἀπὸ το κτίριο αὐτό. Γνωρίζω βεβαίως, ὅτι συναισθηματικῶς ἡ πόλις συνδέεται με το κτίριον αὐτό και θα πρέπει να πω ὅτι κι' ἐγὼ ὡς Πειραιώτης εἶμαι πολὺ περισσότερο συνδεδεμένος, διότι ἐκ της Δημαρχείας αὐτῆς ἐπέρασαν 4 πρόγονοί μου. Ἀλλὰ τα θέματα της πόλεως δεν εἶναι δυνατόν να συνδέονται με συναισθηματισμούς[...]* Το κτίριον ἀπὸ ἀπόψεως ἀξίας ἢ οἰασθήποτε ἄλλης μορφῆς δεν ἔχει καμμίαν ἄλλην ἀξίαν ἀπὸ ἀπόψεως ἀρχιτεκτονικῆς⁵⁵». Οι αντιδράσεις ἐντὸς του Δημοτικού Συμβουλίου ελάχιστες. Ἀπὸ τους 17 παρόντες συμβούλους οι 15 ψήφισαν υπέρ της πρότασης κατεδάφισης και 2 κατὰ. Οι μειοψηφίσαντες ἦταν ἡ Αθηνά Κρίτωνος Δηλαβέρη (αδελφὴ της Κατίνας Παξινοῦ) και ὁ Ἰωάννης Λέντζος. Ἡ πορεία πια ἦταν προδιαγεγραμμένη και δε χωρούσε διαπραγμάτευση για την τύχη του πολύπαθου κτιρίου. Ἀκόμη και οι συγκοινωνιολόγοι της εποχῆς που ἐξέδιδαν γνωμοδοτήσεις για την τύχη του κτιρίου ἓνα χρόνο πριν την κατεδάφιση χρησιμοποιοῦν παρελθοντικό χρόνο: *«...το κομβικὸ σημεῖο στο οποίο εὐρίσκετο το παλαιὸ δημαρχεῖο συνιστοῦσε συγκοινωνιακὴ βόμβα για την πόλη...»*

⁵⁵ Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πειραιῶς 1-7-1968 (16^η Συνεδρία Θέμα 10^ο), ΙΑΔΠ

3.3 Οι αντιδράσεις των παραγωγικών φορέων και των συλλογικοτήτων του Πειραιά για το άδοξο τέλος- Οι διαφωνίες των ανθρώπων του πνεύματος – Ο ρόλος του τύπου της εποχής και οι σημερινές αναφορές

Όπως ήταν αναμενόμενο, η συγκεκριμένη απόφαση προκάλεσε σωρεία αντιδράσεων ένθεν και εκείθεν. Ο Δήμαρχος της πόλης κοσμούσαν με το χαρακτηρισμό του κατεδαφιστή του παρελθόντος ή θεμελιωτή του σύγχρονου Πειραιά, ανάλογα με τη θέση που λάμβαναν οι εκάστοτε σχολιαστές. Οι παρεμβάσεις αλλά και οι παραινέσεις επωνύμων, δημοσιογράφων, φορέων και συλλόγων γέμιζαν τα φύλλα των εφημερίδων για μεγάλο χρονικό διάστημα. Δεν έλειψαν μάλιστα και ανταπαντήσεις επί δημοσιευμένων δηλώσεων από προσωπικότητες που εξέφραζαν διαφορετική άποψη, ή αισθάνονταν ότι θίγονταν ο προηγούμενος πολιτικός τους βίος⁵⁶. Θερμός υποστηρικτής του Δημάρχου αναδείχθηκε ο Έφορος του Εθνικού Ιστορικού Αρχείου Ιωάννης Αλεξ. Μελετόπουλος (1903-1980), για το συγγραφικό έργο του οποίου έχουμε αναφερθεί και στα πρώτα κεφάλαια. Με παρεμβάσεις του τόσο στον ημερήσιο τύπο της εποχής, όσο και σε διαλέξεις, συναινεί ευθέως στην απόφαση κατεδάφισης. Εκτός από το ότι χαρακτηρίζει την αρχιτεκτονική του κτιρίου «αρχοντοχωριάτικη» και άνευ ιστορικής σημασίας, προχωρεί ένα βήμα παρακάτω. Ασκεί κριτική στην απόφαση της αρχικής κατασκευής του, τονίζοντας ότι ήταν λάθος η τροποποίηση του πολεοδομικού σχεδίου. Αποδίδει την κατασκευή του στην πλήρωση της ματαιοδοξίας του Δημάρχου-δημιουργού του, Δημητρίου Μουτζόπουλου και καταλήγει στη διαπίστωση πως ο τωρινός Δήμαρχος «διορθώνει» ουσιαστικά ένα λάθος του προ εκατονταετηρίδος προκατόχου του. Αυτή η απόφαση, παρά τις διαμαρτυρίες μερικών ρομαντικών που του απέδωσαν την έννοια του συμβόλου που πια δεν έχει, ήταν κατά την εκτίμηση του η μόνη που ταίριαζε σε μια πόλη που κάθε μέρα άλλαζε και εξελίσσονταν.

Από την άλλη πλευρά μία από τις πιο ηχηρές παρεμβάσεις για τη «διάσωση» του Ρολογιού καταγράφεται αυτή του τότε Γενικού Διευθυντή του Ο.Λ.Π Γρηγόρη Μαντζουράνη. Με δηλώσεις του υποστήριξε σθεναρά ότι αυτή η απόφαση αντίκειται απόλυτα στο δημόσιο Πειραιϊκό αίσθημα, αντιπροτείνοντας μάλιστα να βρεθεί νομική οδός ανταλλαγής η

⁵⁶ Βλ. ανταπάντηση τέως Δημάρχου Πειραιά Γεωργίου Α. Κυριακάκου για τις δηλώσεις του κυρίου Γεωργουλόπουλου (τέως προέδρου του Ο.Λ.Π), «Χρονογράφος», αριθμός φύλλου 19.519, Παρασκευή 5-7-1968 σελ 1

παραχώρησης του κτιρίου στον Ο.Λ.Π, ώστε να ανακαινισθεί και να ιδρυθεί Ναυτικό Μουσείο. Επιχειρηματολογεί μάλιστα σθεναρά, λέγοντας πως ότι είναι ο Λευκός Πύργος για τη Θεσσαλονίκη και το Μπίγκ Μπέν για το Λονδίνο, είναι και το Ρολόι για τον Πειραιά⁵⁷. Η αντιπρότασή του βέβαια δεν εξετάστηκε καθόλου από το Δημοτικό Συμβούλιο, ούτε εισήχθη σε διαβούλευση. Μάλιστα προκάλεσε και νέα παρέμβαση από πλευράς του Δημάρχου, ο οποίος δήλωσε ότι η απόφαση λήφθηκε κατόπιν ώριμης σκέψης και πως ο Γενικός Διευθυντής του Ο.Λ.Π δεν έχει καμία δικαιοδοσία επί αυτού του ζητήματος, καθότι το Ρολόι τυγχάνει περιουσιακό στοιχείο του Δήμου.

Ο τύπος της εποχής από την πλευρά του κρατά μάλλον θετικά διακείμενη στάση στην απόφαση για την κατεδάφιση. Δημοσιεύεται πλειάδα επιστολών και τηλεγραφημάτων που επικροτούν την απόφαση του Δημάρχου. Βέβαια δεν απουσιάζει η κριτική, καθώς και οι επιστολές των αντιφρονούντων, η ευρύτερη όμως επιχειρηματολογία πρόσκειται θετικά. Η εφημερίδα «ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΚΟΣΜΟΣ», στο φύλλο της 10^{ης} Σεπτεμβρίου 1968 κάνει λόγο για την έναρξη κατεδάφισης του πεπαλαιωμένου κτιρίου και φιλοξενεί τις δηλώσεις του Δημάρχου περί απελευθέρωσης του «ζωτικού» χώρου του λιμένα από ένα κτίριο χωρίς ιστορική, αρχιτεκτονική ή αρχαιολογική αξία.

Οι αναφορές του τύπου για το ζήτημα του Ρολογιού δεν σταμάτησαν βέβαια με την ολοκλήρωση της κατεδάφισης του. Συνεχίστηκαν για πολλές δεκαετίες μέχρι και σήμερα, κυρίως επ' αφορμή όσων ακολούθησαν της κατεδάφισής του, δηλαδή της αδυναμίας να βρεθεί και να ορθωθεί στη θέση του το «αντίπαλο δέος». Η επιχειρηματολογία προέρχεται κυρίως από τους νοσταλγούς της ανακατασκευής του. Το Ρολόι έγινε εξώφυλλο βιβλίων, τυπώθηκε σε δύο γραμματόσημα (1958 και 1992), σε τηλεκάρτα (1997), ζωγραφίστηκε σε πίνακες, προσκλήσεις, τυπώθηκε σε καρτ-ποστάλ, έγινε μακέτα, πολλές φορές μετά την κατεδάφισή του. Παρουσιαζόταν δηλαδή ως σύμβολο-μνημείο της πόλης, ενώ η υλική του υπόσταση δεν υπήρχε πια. Έδωσε το όνομά του σε πολυκατάστημα, εκδόθηκε περιοδικό το 1992, βιβλίο το 1993. Σαν παραμύθι επέμενε να τροφοδοτείται με στοιχεία της πραγματικότητας, ανάμεικτα με διαδόσεις και αστικούς μύθους πως κάπου βρίσκονται τα μάρμαρά του ή ο μηχανισμός του Ρολογιού περιμένει να αγοραστεί σε κάποιο παλαιοπωλείο...

⁵⁷ Βλ. Δηλώσεις του κυρίου Μαντζουράνη δια την κατεδάφισιν του Ιστορικού Ωρολογίου, «Χρονογράφος», αριθμός φύλλου 19.517 3-7-1968 σελ 1

3.4 Η πολιτική διάσταση της αντιπαράθεσης-Η πρόσφατη προεκλογική ρητορική

Οι φωνές για την ανοικοδόμηση του Παλαιού Δημαρχείου από τους νοσταλγούς ενός Πειραιά, που πια δεν υπάρχει –τουλάχιστον υπό τη νεοκλασική φυσιογνωμία του, συνεχίστηκαν στο πέρασμα των ετών. Το θέμα ανακινήθηκε από την Πειραιϊκή Λέσχη το 1993 και συνεχίστηκε από τον Πρόεδρο του Επαγγελματικού Επιμελητηρίου Πειραιά, Γεώργιο Λοντόφο το 1994. Μάλιστα η απόφαση εγκρίθηκε από το Νομαρχιακό Συμβούλιο Πειραιά στις 6 Απριλίου του ίδιου έτους. Ακολούθως ο Δήμος Πειραιά, επί Δημαρχίας Στέλιου Λογοθέτη στην 36^η Συνεδρίαση της 13ής Νοεμβρίου 1995, αποφάσισε το άνοιγμα λογαριασμού στην Εθνική Τράπεζα για κατάθεση χρημάτων από δωρητές και παράλληλα συγκρότησε εξαμελή επιτροπή για παρακολούθηση της διαδικασίας. Στην 37^η Συνεδρίαση της 20^{ης} Νοεμβρίου 1995 εγκρίθηκαν οι όροι πρόσκλησης εκδήλωσης ενδιαφέροντος για την εκπόνηση μελέτης ανέγερσης του Ρολογιού με προϋπολογισμό 80 εκατομμύρια δραχμές. Στο Δελτίο Τύπου της 9-1-1996 υπήρχε τίτλος επανακατασκευής του Ρολογιού και ανάθεση στον καθηγητή του Ε.Μ.Π Ιωάννη Μπαντέκα της τρισδιάστατης απόδοσης του εξωτερικού περιγράμματος του κτιρίου. Η διαδικασία όμως δεν προχώρησε ποτέ και έκτοτε ατόνησε.

Σημαντική από άποψη δημοσιότητας τα τελευταία χρόνια υπήρξε η απόφαση του τέως Δημάρχου Πειραιά Βασιλείου Μιχαλολιάκου (2013) να ξαναχτιστεί το Ρολόι. Σε συνέχεια της απόφασης του Δημοτικού Συμβουλίου πραγματοποιήθηκε ημερίδα στις 14 Μαρτίου 2014 με θέμα «*Η ανάκτηση της ιστορικής αρχιτεκτονικής ταυτότητας της πόλης του Πειραιά- Του ρολογιού ο χρόνος θα ταξιδέψει πάλι στους δρόμους της θάλασσας*». Στη συγκεκριμένη εκδήλωση που συνοδεύονταν από συναυλία της λαϊκής ορχήστρας Μίκη Θεοδωράκη, δημοπρατήθηκαν πίνακες διακεκριμένων ζωγράφων (Παναγιώτη Τέτση, Δημοσθένη Κοκκινίδη κ.α) και όλα τα έσοδα (94.540 ευρώ⁵⁸) προορίζονταν για το Ρολόι. Η τελευταία αυτή προσπάθεια καταδεικνύει σθεναρή θέληση της τότε δημοτικής αρχής για την ανακατασκευή του κτιρίου, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη μας ότι ο Δήμος εκποίησε οικόπεδο στα όρια με το Δήμο Νίκαιας- Αγίου Ιωάννη Ρέντη με σκοπό τη συγκέντρωση χρημάτων. Στην ημερίδα που πραγματοποιήθηκε στο Δημοτικό Θέατρο Πειραιά με ομιλητές διακεκριμένους αρχιτέκτονες, ακαδημαϊκούς και συνθέτες, αναδείχθηκαν τα ζητήματα της

⁵⁸ www.pireasnet.gr : Δελτίο Τύπου Δήμου Πειραιά της 14-3-2014: Απολογισμός των εκδηλώσεων στο Δημοτικό Θέατρο Πειραιά για την ανακατασκευή του Παλιού Ρολογιού

προστασίας των μνημείων, της διατήρησης των αυθεντικών στοιχείων της αρχιτεκτονικής, η σημειολογία του χρόνου στον πολιτισμό και οι βιωματικές εμπειρίες των κατοίκων. Όλοι οι ομιλητές, ανεξάρτητα από τη θέση που έλαβαν απέναντι στο ερώτημα εάν πρέπει να ανακατασκευάζονται μνημεία που έχουν εξαφανιστεί, έδειξαν τεράστιο ενδιαφέρον για το ζήτημα και εξέθεσαν τεκμηριωμένα τις απόψεις τους. Η δράση συνεχίσθηκε και με νέα δημοπράτηση στη Δημοτική Πινακοθήκη Πειραιά έργων ζωγραφικής και μεταλλογλυπτικής του εικαστικού Σταύρου Τζώρτζου, που διέθεσε τα έργα του για τον ίδιο σκοπό.

Ερχόμενοι στο σήμερα, με την αλλαγή της Δημοτικής Αρχής πληροφορούμαστε ότι το σχέδιο εγκαταλείφθηκε. Σύμφωνα με την εφημερίδα ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ , κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού για το 2017 από το Δημοτικό Συμβούλιο Πειραιά , στη συνεδρίαση της 21^{ης} Δεκεμβρίου 2016, μεταξύ άλλων αναφέρθηκε πως πλέον δεν υπάρχει καμία πιθανότητα να ξαναχτιστεί το Ρολόι, δεδομένου ότι δεν το επιτρέπουν οι συνθήκες της πόλης και οι εργασίες που γίνονται στο σημείο για την επέκταση του ΜΕΤΡΟ. Μάλιστα, όπως αναφέρθηκε από την κυρία Αθηνά Γλύκα- Χαρβαλάκου, αντιδήμαρχο οικονομικών, θα πρέπει να βρεθεί τρόπος επαναδιάθεσης των χρημάτων που δωρισθήκαν, στους δημότες.

Όλα αυτά την ώρα που όπως πληροφορούμαστε, κατά τις εκσκαφές που γίνονται λόγω των έργων τροχοδρόμησης του ΤΡΑΜ, αποκαλύπτονται τα θεμέλια του κτιρίου και αναδύεται ξανά στο προσκήνιο με το δικό του μοναδικό τρόπο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από όσα εκτέθηκαν κατά τη διαδρομή μας στην εποχή που το Ρολόι μέτρησε το σφυγμό της πόλης, φαίνεται πως προσεγγίσαμε τα άδυτα ενός χώρου που υπήρξε κάτι παραπάνω από μνημειώδης και εμβληματικός. Το γεγονός ότι το Ρολόι κατέστη με την πάροδο των ετών αστικό τοπόσημο, αναδείχθηκε χωρίς αμφιβολία μέσα από τις γλαφυρές περιγραφές της καθημερινότητας και των συμβάντων μιας εποχής, αρκετά απομακρυσμένης από το σήμερα. Δεν μπορούμε βέβαια σε ικανοποιητικό βαθμό να σκιαγραφήσουμε τη δυναμική των γεγονότων που εξελίχθηκαν γύρω από το Ρολόι, αλλά και μέσα σε αυτό, παρά μόνο πια μέσω των τεκμηρίων που έχουν μείνει στη διάθεση μας. Το γεγονός ότι το κτίριο δεν υπάρχει, δημιούργησε μια δυσκολία ανεύρεσης αρκετών και αξιόπιστων πληροφοριών-μακριά από συναισθηματικά φορτισμένες απόψεις-. Το συγκεκριμένο κτίριο όμως, κυρίως λόγω της θέσης του, λειτούργησε ως ο ζωτικός χώρος της νεότερης πόλης του Πειραιά για ικανό χρονικό διάστημα, ώστε πολλοί άνθρωποι να το θυμούνται ακόμη και στις μέρες μας.

Το γεγονός ότι κατεδαφίστηκε, ανεξάρτητα αν αυτή η απόφαση ήταν σωστή ή όχι για τα τότε δεδομένα της πόλης, παραμένει ένα αντικειμενικό στοιχείο του υλικού κόσμου που δεν ανατρέπεται. Η θεωρία για την ανακατασκευή κτιρίων που δεν υπάρχουν πια, είναι σαφής. Σύμφωνα με τη Χάρτα της Βενετίας (1964), που αναγνωρίζεται διεθνώς ως διαχρονικό πλαίσιο κατευθυντήριων αρχών που διέπουν τη θεωρία και την πράξη αποκατάστασης και συντήρησης των μνημείων, δε νοείται ανακατασκευή μνημείου που έχει εξαφανιστεί, καθώς θα αποτελεί αντίγραφο. Από την άλλη πλευρά, ακόμη και αν παρακάμπτονταν η θεωρία και το κτίριο ανακατασκευάζονταν υπάρχει ένα ακόμη εμπόδιο. Σύμφωνα με το άρθρο 6 της Χάρτας, αλλά και από τη Διακήρυξη του Άμστερνταμ (1975), πρέπει να επιδιώκουμε μια ολιστική συντήρηση ενός μνημείου σε συνάρτηση με τον περιβάλλοντα χώρο του, αφού ληφθούν υπόψη και κοινωνικοί παράγοντες, ώστε το έργο να ενταχθεί στην κοινωνική ζωή. Σε αυτό το πλαίσιο θεωρείται επιβεβλημένη η σύνθεση του παρόντος με το παρελθόν και η ένταξη του να γίνει ενεργά στο αστικό περιβάλλον. Η μετεξέλιξη της πόλης όμως δημιουργεί νέα υλική υπόσταση στο χώρο. Δεν είναι εύκολο να αναβιώσει η νεοκλασσική αρχιτεκτονική φυσιογνωμία της, χωρίς μεγάλη παρέμβαση στο σημερινό πολεοδομικό ιστό. Η δράση όμως αυτή δεν φαντάζει τεχνικά εύκολη και σίγουρα είναι δαπανηρή. Παρόλα αυτά, τον τελευταίο λόγο στη διαχείριση του δημόσιου χώρου, πρέπει να τον έχουν οι ενεργοί πολίτες και οι συλλογικότητες, ως οι μόνοι νομιμοποιούμενοι να επιλέγουν το περιβάλλον στο οποίο ζουν.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ (ΧΑΡΤΗΣ-ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ)

ΧΑΡΤΗΣ

Το πρώτο ρυμοτομικό σχέδιο του Πειραιά σχεδιάστηκε από τον αρχιτέκτονα Ιωάννη Τραυλό το 1837 και αποτελεί αναπαραγωγή του πρωτοτύπου από το Φερδινάνδο Αλντενχόβεν, που λιθογραφήθηκε από τον Α. Φόρεστ και τυπώθηκε το 1837 στη Βασιλική λιθογραφία. Η φωτογραφία του χάρτη και η πληροφόρηση αντλήθηκαν από τη διδακτορική διατριβή της Μαριάνθης Κοτέα «Η Βιομηχανική Ζώνη του Πειραιά 1860-1900» σελ 25

Στη θέση 17 προβλέπονταν ο χώρος για την ανέγερση Χρηματιστηρίου, στη 19 για την ανέγερση Δημαρχείου και στη 15^η Θεάτρου. Στην τελευταία ανεγέρθηκε τελικά το Ρολόι.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

http://mlp-blo-g-spot.blogspot.gr/2012/03/blog-post_03.html Διαφημιστικές αναρτήσεις

υπ' αριθ 2 και 3

ΜΕΓΑ ΚΑΦΕΙΟΝ
ΚΑΙ ΖΑΧΑΡΟΠΛΑΣΤΕΙΟΝ
* ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΚΟΜΝΗΝΟΥ *

ΥΠΟ ΤΗΣ Β. ΑΠΟΒΑΘΡΑΣ
ΚΑΤΩΣ ΤΟΥ ΔΗΜΑΡΧΕΙΟΥ

Τὸ μεγαλειότερον, τὸ εὐρωπαϊκώτερον, τὸ ἀριστοκρατικώτερον Καφενεῖον τοῦ Παισιῶς.
Ἐπιπλατυγὲς ἐξοχὸς, κατασκευὴ γλυκυσμάτων παρ' εἰδικοῦ τεχνίτου.
Ὁ ρέκτης καὶ φιλοπρόοδος διευθυντὴς τοῦ λαμπροῦ τούτου Καφενείου ὅστις ἔχει ἐνοικίωσιν καὶ τὰ περίπτερα τοῦ Τεγνατείου κήπου, κ. Ἀναστάσιος Κομνηνὸς πᾶσαν φροντίδα καταβάλλει πρὸς εὐχαρίστησιν τῆς πολυπληθοῦς πελατείας του.
Τὰ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ κ. Κομνηνοῦ Καφενεῖα κατέχουσι τὰ σκεῆτρα μεταξὺ τῶν καφεείων τῆς ἡμετέρας πόλεως.

ΤΑ ΚΑΛΥΤΕΡΑ ΠΕΙΡΑΪΚΑ ΚΕΝΤΡΑ ΦΩΛΟΓΙΟΝ—ΤΙΝΑΝΕΙΟΣ

Τὸ πλεονεκτήμα, τὸ πολυπλοκὸν
συναρμολογημένον τοῦ ΠΕΙΡΑΪΚΟΦΩΤΟΓΡΑΦΕῖΟΥ
τοῦ Κ. Α. ΚΟΜΗΝΟΥ ὑπὸ τοῦ
Διευθυντοῦ.

Κ. Α. ΚΟΜΗΝΟΥ

Τὸ ἐν τῷ ΠΕΙΡΑΪΚΟΦΩΤΟΓΡΑΦΕῖΟΥ
τοῦ Κ. Α. ΚΟΜΗΝΟΥ, ἐν τῷ ΠΕΙΡΑΪΚΟΦΩΤΟΓΡΑΦΕῖΟΥ
τοῦ Κ. Α. ΚΟΜΗΝΟΥ, ἐν τῷ ΠΕΙΡΑΪΚΟΦΩΤΟΓΡΑΦΕῖΟΥ
τοῦ Κ. Α. ΚΟΜΗΝΟΥ, ἐν τῷ ΠΕΙΡΑΪΚΟΦΩΤΟΓΡΑΦΕῖΟΥ.

ΤΟ ΜΟΝΟΝ ΠΕΙΡΑΪΚΟΝ ΕΝΤΕΥΚΤΗΡΙΟΝ
ΤΟ ΚΑΦΦΕΝΕΙΟΝ
ΤΟΥ Κ. Α. ΚΟΜΗΝΟΥ
ΥΠὸ ΤΟ ΦΩΛΟΓΙΟΝ

ΠΕΙΡΑΙΑΣ - PIRAEUS HDR PHOTOGRAPHY
[HTTP://MLP-BLO-G-SPOT.BLOGSPOT.GR/](http://MLP-BLO-G-SPOT.BLOGSPOT.GR/)

pireorama.blogspot.gr: Φωτογραφία υπ' αριθ. 4 Η κατεστραμμένη από το «συμμαχικό» βομβαρδισμό Αγία Τριάδα- Στο βάθος διακρίνεται το Ρολόι που από τύχη δεν γκρεμίστηκε

Σκηνές από την ιστορία του Ρολογιού

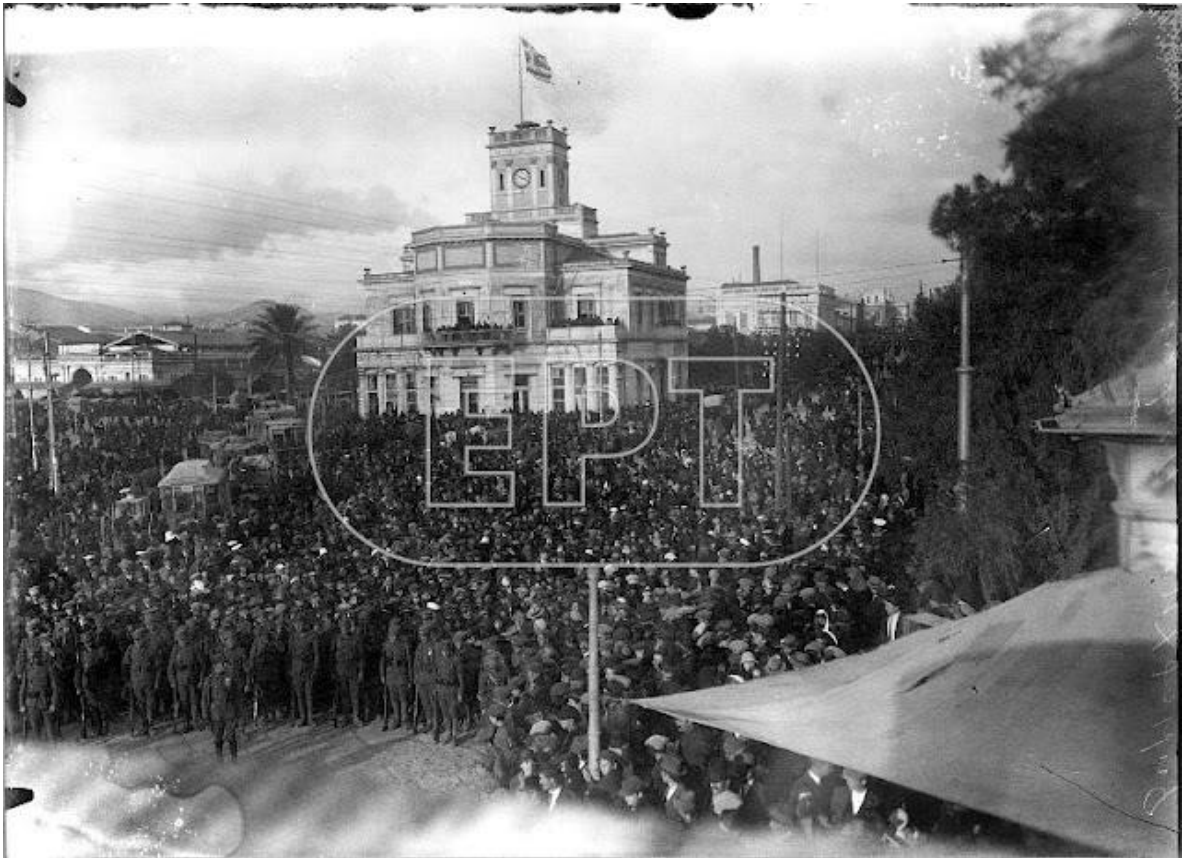
ΕΟΡΤΑΣΜΟΙ

Στις αρχές της δεκαετίας του 1920

Στο ρολόι του Πειραιά στρατιώτες έτοιμοι για επιβίβαση στα πλοία για Μ. Ασία-
Αρχείο ΕΡΤ

ΠΗΓΕΣ –ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ-ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ

ΒΔ «Περί μεταθέσεως της Βασιλικής Καθέδρας εις Αθήνας» 28.09.1834

Β.Δ «περί των κατά τον Πειραιά ιδιωτικών οικοδομών» 2/14 Δεκ 1834

ΒΔ «περί ανεγέρσεως Χρηματιστηρίου επί της εν Πειραιεί Πλατείας Θεμιστοκλέους», 18 Ιαν 1869, ΦΕΚ 9/3 Φεβ 1869,

ΒΔ «Περί συστάσεως Χρηματιστηρίου εν Πειραιεί» 22/3/1875 ΦΕΚ 30/12 Μαΐ 1875

II. ΤΥΠΟΣ (ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ-ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ-ΕΚΔΟΣΕΙΣ)

Εφημερίδα *Κοινωνική*, Μελετόπουλος Ι.Α., «Η δημιουργία του Πειραιώς και το πρώτον σχέδιον της πόλεως», Πειραιάς 1969

Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιά, Ελένη Αναγνωστοπούλου-Ευαγγελία Μπαφούνη, *Νεοκλασικά δημοτικά κτίρια στον Πειραιά: Δημοτικό Θέατρο, Παλαιό Ταχυδρομείο, Ρολόι*, Πειραιάς, 2009

Εφημερίδες: *Ακρόπολις*, *Ελεύθερος Κόσμος*, *Ποσειδών*, *Ελεύθερον Βήμα*

Εφημερίδα *Χρονογράφος*, αριθμός φύλλου 19.519, Παρασκευή 5-7-1968, «Ανταπάντηση τέως Δημάρχου Πειραιά Γεωργίου Α. Κυριακάκου για τις δηλώσεις του κυρίου Γεωργουλόπουλου (τέως προέδρου του Ο.Λ.Π)»

Εφημερίδα *Χρονογράφος*, αριθμός φύλλου 19.517 3-7-1968, «Δηλώσεις του κυρίου Μαντζουράνη δια την κατεδάφισιν του Ιστορικού Ωρολογίου»

III. ΕΡΓΑ ΑΝΕΚΔΟΤΑ-ΤΕΚΜΗΡΙΑ-ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ

Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιά (ΙΑΔΠ): Χάρτης του Πρώτου Ρυμοτομικού Σχεδίου Πειραιά (Δωρέα Ι. Αλ. Μελετόπουλου)

Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιά: Κατάλογοι Φόρου Οικοδομών, Αιτήματα ανέγερσης νέων οικοδομών ετών 1837,1841,1851 και 1862

Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πειραιά, (ΠΔΣ), Πράξη 28/23 Μαΐου 1874,ΙΑΔΠ

ΠΔΣ 1-7-1968 (16η Συνεδρία Θέμα 10ο), ΙΑΔΠ

ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.

- BENHABIB S. “*Models of Public Space: Hannah Arendt, the Liberal Tradition and Jürgen Habermas*”, στο *Landes Feminism, the Public and the Private*, Oxford University Press, 1998
- GOFF JACQUES.LE, *Ιστορία και Μνήμη (HISTOIRE ET MEMOIRE)*, μτφρ Κουμπουρλής Γιάννης, ΝΕΦΕΛΗ, Αθήνα 1998
- Halbwachs, Mayrice, *On Collective Memory*, The University of Chicago Press, Chicago and London 1992
- Halbwachs Mayrice., *The Collective Memory*, Paris, 1950
- Wylie J., *Landscape (Key Ideas in Geography)*, εκδ. Routledge, London and NY, 2007

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.

- Βασιλάκης Ν., *Ένταξη και Οργάνωση της Αρχαίας Αγοράς στις πόλεις της Νότιας και Κεντρικής Ελλάδας*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2002
- Βλάχος Κώστας, *Στους χτύπους του Παλιού Ρολογιού*, Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1993
- Γεωργούλης Δημήτρης, *Κείμενα στη Θεωρία και την Εφαρμογή του Πολεοδομικού και Χωροταξικού Σχεδιασμού*, ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Αθήνα, 1995
- Γιαννίση Φοίβη., 1998, «*Το Κτίσμα, ο Λόγος και η Μνήμη*», στο ΟΡΙΟΝ Τιμητικός τόμος στον Καθηγητή Δ. Α. Φατούρο, Τεύχος Α, ΑΠΘ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Θεσσαλονίκη 1998
- Γούδας Ν. Αναστάσιος, *Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Μ. Περίδου, 1870, Ιωάννης Βαρβάκης, τόμ. Γ
- Κοτέα Γ. Μαριάνθη, *Η Βιομηχανική Ζώνη του Πειραιά 1860-1900*, Αθήνα, 1997 (Διδακτορική Διατριβή)
- Λώζου Πάνου, *Ο Πειραιεύς του άλλοτε*, 1987
- Μαλικούτη Σταματίνα, *Πειραιάς 1834-1912*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2004
- Μαλικούτη Σταματίνα, *Λειτουργική συγκρότηση και αρχιτεκτονική εξέλιξη του ιστορικού κέντρου του Πειραιά 1835-1912*, Ε.Μ.Π 1999, ΕΑΔΔ
- Μαντόγλου Άννα., *Κοινωνική Μνήμη- Κοινωνική Αλήθη: Έκδηλες και Λανθάνουσες Μορφές Κοινωνικής Σκέψης*, ΠΕΔΙΟ, Αθήνα, 2010
- Μαντόγλου Άννα., *Μνήμες, Ατομικές-Συλλογικές-Ιστορικές*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2005

Οικονόμου Κ. Αριστείδου, *Χρηματιστήριο Πειραιώς*, Λόγος κατά τα εγκαίνια αυτού (9 Φεβρουαρίου 1875), τυπογραφείο Πάσσαρη, εν Αθήναις 1875, Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιά

Πειραικό Λεύκωμα, Έκδοση Κοινωνικής, Στ. Καραμπερόπουλος, Πειραιάς 2010

Πισιμίσης Π. Βασίλης, *Το Ρολόι του Πειραιά, το παλιό Δημαρχείο*, «συλλογές», Αθήνα, 2003

Σιάτρας Γιάννης, Μιχαλοπούλου Εύα, *Τα 125 χρόνια του Χρηματιστηρίου Αξιών Αθηνών*, Χρηματιστήριο Αξιών Αθηνών Α.Ε, Αθήνα, 2001

Σταυρίδης Σταύρος (επιμ), *Μνήμη και Εμπειρία του Χώρου*, ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, Αθήνα 2006

Τσοκόπουλος Βάσις, *Πειραιάς 1835-1870 Εισαγωγή στην Ιστορία του Ελληνικού Μάντσεστερ*, Καστανιώτης, 1999

Χατζημανωλάκης Ι, *Οι Δήμαρχοι του νεότερου Πειραιά*, Πειραιάς, 1999

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ- ΙΣΤΟΤΟΠΟΙ

<http://pireorama.blogspot.gr> Στέφανος Μίλεσης, «Μικρές Ιστορίες του Παλιού Ρολογιού του Πειραιά»

<http://pireorama.blogspot.gr/2017/03/1896.html> Στέφανος Μίλεσης «Ο Πειραιάς και οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 1896»

<http://pireorama.blogspot.gr/2017/03/1896.html> Στέφανος Μίλεσης, «Όταν το επίνειο κατατρόπωσε το Άστυ (Πειραιϊκή Αποκρία 1901)»

www.pireasnet.gr Δήμος Πειραιά, «Η εξέλιξη της πόλης στη διάρκεια του 20ου αιώνα, Δήμος Πειραιά, Ιστορία»

<http://www.efsyn.gr> Σταύρος Μαλαγκονιάρης, «Ο φοβερός βομβαρδισμός στο κέντρο του Πειραιά έγινε στα τυφλά», Εφημερίδα των Συντακτών, 17.01.2016

www.pireasnet.gr Δήμος Πειραιά, Δελτίο Τύπου της 14-3-2014: «Απολογισμός των εκδηλώσεων στο Δημοτικό Θέατρο Πειραιά για την ανακατασκευή του Παλιού Ρολογιού»

http://mlp-blo-g-spot.blogspot.gr/2012/03/blog-post_03.html Διαφημιστικές αναρτήσεις Καφεενείου ΚΟΜΝΗΝΟΥ

pireorama.blogspot.gr Φωτογραφικό υλικό: Η κατεστραμμένη από το «συμμαχικό» βομβαρδισμό Αγία Τριάδα

<https://www.icomos.org/en> :Διεθνές Συμβούλιο Μνημείων και Τοποθεσιών (ICOMOS)